

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

УСАТИЙ ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ

УДК 343.825

ДИСЕРТАЦІЯ
**КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬНО КОРИСНОЇ
ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ**

262 «Правоохоронна діяльність»

26 «Цивільна безпека»

Подається на здобуття освітньо-наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.О. Усатий

Науковий керівник Резніченко Ганна Семенівна
кандидат юридичних наук, доцент

Одеса – 2026

АНОТАЦІЯ

Усатий О.О. Кримінально-виконавчі засади суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття освітньо-наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 262 – «Правоохоронна діяльність». – Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеса, 2026.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні. У роботі обґрунтовано низку положень і висновків, нових у концептуальному плані й важливих для кримінально-виконавчої науки юридичної науки, а також діяльності органів та установ виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України.

Аналіз стану та методології наукового дослідження засвідчили, що еволюція вітчизняної кримінально-виконавчої доктрини характеризується послідовною трансформацією поглядів на правову природу суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі: від її традиційного розуміння як обов'язкового елемента встановленого порядку виконання та відбування покарання (режиму) та засобу забезпечення господарських потреб установ виконання покарань до сучасної людиноцентричної концепції, відповідно до якої суспільно корисна праця розглядається як один із ключових засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, реалізації їх права на працю, формування професійних компетентностей і забезпечення успішної соціальної реінтеграції засуджених після звільнення.

Встановлено, що розвиток наукових досліджень у цій сфері доцільно поділяти на три взаємопов'язані етапи: становлення сучасної доктрини праці засуджених до позбавлення волі (2003–2013 рр.), реформування пенітенціарної системи та переосмислення ролі праці засуджених до позбавлення волі (2014–2021 рр.), а також сучасний етап, що

характеризується імплементацією європейських пенітенціарних стандартів і формуванням нової моделі правового регулювання праці засуджених до позбавлення волі (з 2022 р.). Кожний із зазначених етапів відображає закономірний розвиток кримінально-виконавчої науки, законодавства та практики виконання покарань під впливом демократичних перетворень, євроінтеграційних процесів і міжнародних стандартів захисту прав людини.

З'ясовано, що попри значний рівень наукової розробленості окремих положень досліджуваної проблематики, у сучасній кримінально-виконавчій науці досі відсутня цілісна концепція кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні, яка б комплексно поєднувала кримінально-виконавчі, трудові, соціально-забезпечувальні та міжнародно-правові аспекти правового регулювання даних суспільних відносин.

Доведено, що комплексне вивчення кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні можливе лише за умови використання системного методологічного інструментарію, який поєднує філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи наукового пізнання, що забезпечують всебічне дослідження закономірностей розвитку відповідного правового інституту та дозволяють об'єктивно оцінити ефективність чинного законодавства, виявити існуючі прогалини та сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо його вдосконалення.

Проведений аналіз міжнародно-правових стандартів праці засуджених до позбавлення волі дає підстави стверджувати, що сучасна міжнародна кримінально-виконавча доктрина розглядає працю засуджених не як елемент карального впливу, а як один із ключових засобів виправлення, ресоціалізації та соціальної реінтеграції засуджених в суспільство після звільнення.

Встановлено, що ефективна реалізація міжнародних стандартів передбачає не лише законодавче закріплення відповідних гарантій, а й створення належних організаційних, соціально-економічних та правових умов їх практичного забезпечення.

Проведений аналіз нормативно-правового регулювання суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні дозволяє зробити висновок, що зазначений інститут має комплексну правову природу та перебуває на межі кримінально-виконавчого, трудового, соціального і міжнародного права.

Разом із тим проведене дослідження дозволяє констатувати, що чинна законодавча модель суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі має переважно фрагментарний характер. Кримінально-виконавче законодавство достатньо детально регламентує порядок залучення засуджених до суспільно корисної праці, однак недостатньо визначає її виправне і ресоціалізаційне призначення, механізми індивідуалізації трудової діяльності, зв'язок із професійним навчанням, трудовою адаптацією та перспективами працевлаштування після звільнення.

Доведено необхідність удосконалення організаційно-правового механізму забезпечення трудової зайнятості засуджених шляхом зміни ролі Державної кримінально-виконавчої служби України, від суб'єкта організації суспільно корисної праці до суб'єкта формування трудової зайнятості засуджених. Такий підхід передбачає запровадження індивідуальних програм трудової адаптації, визначення професійного потенціалу засуджених, організацію професійного навчання відповідно до потреб ринку праці та забезпечення зв'язку з інституціями, відповідальними за працевлаштування після звільнення.

Проведене дослідження поняття та змісту кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні дозволяє зробити висновок, що зазначений інститут є складним системним утворенням, яке охоплює сукупність нормативних положень, принципів, правових гарантій та організаційних механізмів, спрямованих на регулювання трудової діяльності осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

Встановлено, що кримінально-виконавчі засади суспільно корисної праці не можуть розглядатися виключно як сукупність правил залучення засуджених до виконання певних видів робіт. Їх зміст значно ширший і визначається сучасним розумінням мети виконання кримінального покарання, що полягає не лише у забезпеченні режиму в установах виконання покарань, а передусім у створенні необхідних умов для виправлення, ресоціалізації та підготовки засуджених до самостійного правомірного життя після звільнення.

Обґрунтовано авторський підхід, відповідно до якого суспільно корисна праця засуджених повинна розглядатися через категорію «трудова зайнятість засуджених до позбавлення волі», яка більш повно відповідає сучасній європейській пенітенціарній моделі. Така концепція передбачає перехід від формального залучення засуджених до роботи до комплексного процесу формування їх трудового потенціалу, професійного розвитку, набуття компетентностей, соціальної адаптації та підготовки до законного способу життя після звільнення.

Проведене дослідження ролі та місця суспільно корисної праці у реінтеграції засуджених до життя після звільнення дозволяє зробити висновок, що її значення виходить далеко за межі виконання виробничих завдань в установах виконання покарань ДКВС України. Суспільно корисна праця є важливим кримінально-виконавчим механізмом формування у засуджених соціально позитивних якостей, трудових навичок, відповідальності, здатності до самостійного забезпечення власних потреб законним шляхом та підготовки до повернення у суспільство після звільнення.

Доведено, що основним результатом трудової діяльності засуджених має бути не лише виконання певної роботи, а формування соціального капіталу особи, її професійної компетентності та готовності до законного способу життя після звільнення. Саме стабільна трудова зайнятість після відбуття покарання є одним із ключових факторів зниження ризику

рецидивної злочинності, оскільки забезпечує легальне джерело існування, позитивне соціальне оточення та формування відповідальної поведінки.

Обґрунтовано необхідність переходу від традиційної виробничо-організаційної моделі суспільно корисної праці до концепції трудової зайнятості засуджених, яка передбачає індивідуалізацію трудового впливу, врахування професійного потенціалу особи, її освітнього рівня, стану здоров'я, кримінологічних характеристик та перспектив працевлаштування після звільнення.

Проведений аналіз сучасного стану суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні засвідчив наявність суттєвої проблеми, яка полягає у тому, що існуючі форми суспільно корисної праці засуджених переважно забезпечують їх корисну трудову діяльність під час перебування в установах виконання покарань ДКВС України, та не завжди формують необхідний потенціал для успішного виправлення, ресоціалізації та соціальної інтеграції засуджених у суспільство після звільнення.

Доведено, що ефективна модель повинна включати не лише суспільно корисну працю засуджених до позбавлення волі, а весь комплекс заходів, спрямованих на формування здатності засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення, що передбачає оцінку трудових здібностей засуджених, їх професійної орієнтації, здобуття професійної освіти та професійних кваліфікацій, залучення до суспільно корисної праці, підготовку до звільнення і подальше працевлаштування. Саме тому в межах цього дослідження нами обґрунтовується необхідність поступового переходу від традиційного розуміння суспільно корисної праці до категорії трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі. Така трансформація не заперечує значення суспільно корисної праці засуджених як одного із основних засобів їх виправлення і ресоціалізації, а навпаки розширює її зміст, наповнюючи сучасним соціальним та пенітенціарним значенням.

Аналіз зарубіжного досвіду праці засуджених до позбавлення волі засвідчив, що сучасний європейський підхід виходить із того, що праця засуджених має бути інструментом формування їх соціальної відповідальності, засобом набуття професійних навичок і компетентностей, механізмом підготовки засуджених до звільнення та фактором зниження ризику рецидивної злочинності. Саме тому в Україні необхідно здійснити поступовий перехід від вузького розуміння суспільно корисної праці засуджених до більш широкої концепції їх трудової зайнятості, як одного із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених.

За результатами проведеного дослідження законодавчого удосконалення суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні доведено, що категорія «суспільно корисна праця засуджених» у сучасному її нормативному розумінні не повною мірою охоплює весь комплекс кримінально-виконавчих заходів, необхідних для досягнення кінцевої мети виконання покарання, адже недостатньо відображає такі важливі складові процесу виправлення і ресоціалізації засуджених, як професійна орієнтація, формування конкурентних професійних компетентностей, професійне навчання, перекваліфікація, адаптація до сучасного ринку праці, підготовка до звільнення та подальше працевлаштування засуджених тощо. У зв'язку з цим обґрунтовано необхідність зміни концептуального підходу до правового регулювання праці засуджених шляхом переходу від вузької категорії «суспільно корисна праця» до більш широкої та комплексної категорії «трудова зайнятість», як одного із основних засобів їх виправлення і ресоціалізації.

Обґрунтовано, що законодавче закріплення інституту трудової зайнятості засуджених повинно базуватися на таких фундаментальних положеннях:

- трудова зайнятість є самостійним засобом виправлення і ресоціалізації засуджених, а не лише формою організації їхньої праці під час відбування покарання;

- трудова зайнятість має комплексний характер, оскільки включає не лише безпосередню трудову діяльність, а й професійне навчання, формування трудових компетентностей, професійну орієнтацію, підготовку до звільнення та сприяння подальшому працевлаштуванню;

- кінцевою метою трудової зайнятості є формування здатності засудженого до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя після звільнення.

Запропонована модель законодавчого удосконалення передбачає доповнення Кримінально-виконавчого кодексу України окремою главою «Трудова зайнятість засуджених до позбавлення волі», яка повинна визначити поняття, мету, принципи та основні організаційно-правові засади її реалізації. Особливого значення у запропонованій моделі набуває закріплення принципів індивідуалізації, професійної орієнтації, поєднання праці із професійним навчанням, спрямованості на підготовку до звільнення та забезпечення наступності між пенітенціарним і постпенітенціарним етапами ресоціалізації засуджених.

Важливим елементом запропонованої концепції є запровадження індивідуальної програми трудової зайнятості засудженого, яка повинна включати оцінювання трудового потенціалу особи, визначення її професійних здібностей, професійну орієнтацію, професійне навчання, визначення виду трудової діяльності, заходи підготовки до звільнення та перспективи майбутнього працевлаштування. Такий підхід дозволить перейти від адміністративного визначення видів праці засуджених до індивідуального планування їх соціальної інтеграції. При цьому запропонована концепція не передбачає повної відмови від категорії «суспільно корисна праця», а змінює її місце у системі основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених.

Таким чином, запропонована модель законодавчого удосконалення кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі формує нову парадигму правового регулювання, сутність

якої полягає у переході від використання праці засуджених як елемента виконання покарання до використання трудової зайнятості як комплексного механізму виправлення, ресоціалізації та реінтеграції засудженої особи у суспільство після звільнення. Саме така концепція відповідає європейським тенденціям розвитку пенітенціарної політики, міжнародним стандартам поводження із засудженими та сучасним завданням пенітенціарного законодавства України щодо формування у засуджених готовності до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.

Ключові слова: кримінально-виконавчі засади; кримінально-виконавча політика; принципи кримінально виконавчого законодавства; суспільно корисна праця; трудова зайнятість; засуджені; позбавлення волі; виправлення; ресоціалізація; основні засоби виправлення і ресоціалізації; установи виконання покарань; виправні колонії; Державна кримінально-виконавча служба України; пробація; виконання та відбування покарання; міжнародний досвід.

SUMMARY

Usatiy O.O. Criminal-executive principles of socially useful labor of persons sentenced to imprisonment in Ukraine. – Qualifying scientific work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 262 – “Law Enforcement Activity”. – Odesa State University of Internal Affairs, Odesa, 2026.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of the criminal-executive principles of socially useful labor of persons sentenced to imprisonment in Ukraine. The work substantiates a number of provisions and conclusions that are new in conceptual terms and important for criminal-executive legal science, as well as for the activities of bodies and institutions responsible for the execution of criminal punishments of the Ministry of Justice of Ukraine.

The analysis of the state and methodology of scientific research has shown that the evolution of the national criminal-executive doctrine is characterized by a consistent transformation of views on the legal nature of socially useful labor of persons sentenced to imprisonment: from its traditional understanding as a mandatory element of the established procedure for execution and serving of punishment (regime) and a means of ensuring the economic needs of penal institutions to the modern human-centered concept, according to which socially useful labor is considered one of the key means of correction and resocialization of convicted persons, realization of their right to work, formation of professional competencies and ensuring successful social reintegration of convicted persons after release.

It has been established that the development of scientific research in this field should be divided into three interconnected stages: the formation of the modern doctrine of labor of persons sentenced to imprisonment (2003–2013), reforming the penitentiary system and reconsidering the role of labor of persons sentenced to imprisonment (2014–2021), as well as the current stage characterized

by the implementation of European penitentiary standards and the formation of a new model of legal regulation of labor of persons sentenced to imprisonment (since 2022). Each of these stages reflects the закономірний development of criminal-executive science, legislation and practice of execution of punishments under the influence of democratic transformations, European integration processes and international human rights protection standards.

It has been established that despite a significant level of scientific development of certain provisions of the researched issues, modern criminal-executive science still lacks a holistic concept of the criminal-executive principles of socially useful labor of persons sentenced to imprisonment in Ukraine, which would comprehensively combine criminal-executive, labor, social security and international legal aspects of legal regulation of these social relations.

It has been proven that a comprehensive study of the criminal-executive principles of socially useful labor of persons sentenced to imprisonment in Ukraine is possible only through the use of a systematic methodological toolkit that combines philosophical, general scientific and special legal methods of scientific cognition, which ensure a comprehensive study of the patterns of development of the relevant legal institution and allow an objective assessment of the effectiveness of current legislation, identification of existing gaps and formulation of scientifically substantiated proposals for its improvement.

The analysis of international legal standards of labor of persons sentenced to imprisonment provides grounds to conclude that the modern international criminal-executive doctrine considers the labor of convicted persons not as an element of punitive influence, but as one of the key means of correction, resocialization and social reintegration of convicted persons into society after release.

It has been established that effective implementation of international standards requires not only legislative consolidation of relevant guarantees but also the creation of appropriate organizational, socio-economic and legal conditions for their practical implementation.

The analysis of the legal regulation of socially useful labor of persons sentenced to imprisonment in Ukraine allows us to conclude that this institution has a complex legal nature and is located at the intersection of criminal-executive, labor, social and international law.

At the same time, the conducted research allows us to state that the current legislative model of socially useful labor of persons sentenced to imprisonment has a predominantly fragmented nature. Criminal-executive legislation sufficiently regulates the procedure for involving convicted persons in socially useful labor; however, it insufficiently defines its corrective and resocialization purpose, mechanisms for individualization of labor activity, its connection with vocational training, labor adaptation and prospects for employment after release.

The necessity of improving the organizational and legal mechanism for ensuring labor employment of convicted persons has been proven by changing the role of the State Criminal-Executive Service of Ukraine from a subject of organization of socially useful labor to a subject of formation of labor employment of convicted persons. Such an approach provides for the introduction of individual labor adaptation programs, determination of the professional potential of convicted persons, organization of vocational training in accordance with labor market needs, and ensuring cooperation with institutions responsible for employment after release.

The conducted study of the concept and content of criminal-executive principles of socially useful labor of persons sentenced to imprisonment in Ukraine allows us to conclude that this institution is a complex systemic formation that encompasses a set of normative provisions, principles, legal guarantees and organizational mechanisms aimed at regulating the labor activity of persons serving imprisonment for a definite term.

It has been established that the criminal-executive principles of socially useful labor cannot be considered exclusively as a set of rules for involving convicted persons in performing certain types of work. Their content is much broader and is determined by the modern understanding of the purpose of

execution of criminal punishment, which consists not only in ensuring the regime in penal institutions, but primarily in creating the necessary conditions for correction, resocialization and preparation of convicted persons for independent lawful life after release.

The author's approach has been substantiated, according to which socially useful labor of convicted persons should be considered through the category of "labor employment of persons sentenced to imprisonment", which more fully corresponds to the modern European penitentiary model. This concept provides for a transition from the formal involvement of convicted persons in work to a comprehensive process of formation of their labor potential, professional development, acquisition of competencies, social adaptation and preparation for a lawful way of life after release.

The conducted study of the role and place of socially useful labor in the reintegration of convicted persons into life after release allows us to conclude that its significance goes far beyond the performance of production tasks in penal institutions of the State Criminal-Executive Service of Ukraine. Socially useful labor is an important criminal-executive mechanism for forming socially positive qualities, labor skills, responsibility, the ability to independently meet personal needs through lawful means, and preparing convicted persons for return to society after release.

It has been proven that the main result of labor activity of convicted persons should not only be the performance of certain work, but also the formation of the social capital of the individual, his or her professional competence and readiness for a lawful way of life after release. Stable labor employment after serving a sentence is one of the key factors in reducing the risk of recidivist crime, as it provides a legal source of livelihood, a positive social environment and the formation of responsible behavior.

The necessity of transition from the traditional production-organizational model of socially useful labor to the concept of labor employment of convicted persons has been substantiated. This concept provides for the individualization of

labor influence, consideration of the professional potential of a person, his or her educational level, health condition, criminological characteristics and prospects for employment after release.

The analysis of the current state of socially useful labor of persons sentenced to imprisonment in Ukraine demonstrated the existence of a significant problem, which consists in the fact that the existing forms of socially useful labor of convicted persons mainly ensure their useful labor activity during their stay in penal institutions of the State Criminal-Executive Service of Ukraine, but do not always form the necessary potential for successful correction, resocialization and social integration of convicted persons into society after release.

It has been proven that an effective model should include not only socially useful labor of persons sentenced to imprisonment, but the entire set of measures aimed at forming the ability of convicted persons to lead an independent, generally accepted social-normative life in society after release. This involves assessment of labor abilities of convicted persons, their vocational guidance, obtaining professional education and professional qualifications, involvement in socially useful labor, preparation for release and further employment.

Therefore, within the framework of this study, the necessity of a gradual transition from the traditional understanding of socially useful labor to the category of labor employment of persons sentenced to imprisonment is substantiated. Such transformation does not deny the importance of socially useful labor of convicted persons as one of the main means of their correction and resocialization, but, on the contrary, expands its content by filling it with modern social and penitentiary significance.

The analysis of foreign experience of labor of persons sentenced to imprisonment has shown that the modern European approach proceeds from the fact that labor of convicted persons should be an instrument for forming their social responsibility, a means of acquiring professional skills and competencies, a mechanism for preparing convicted persons for release and a factor in reducing the risk of recidivist crime.

Therefore, Ukraine needs to implement a gradual transition from a narrow understanding of socially useful labor of convicted persons to a broader concept of their labor employment as one of the main means of correction and resocialization of convicted persons.

The results of the study of legislative improvement of socially useful labor of persons sentenced to imprisonment in Ukraine prove that the category “socially useful labor of convicted persons” in its current regulatory understanding does not fully cover the entire complex of criminal-executive measures necessary to achieve the ultimate goal of execution of punishment.

This is because it insufficiently reflects such important components of the process of correction and resocialization of convicted persons as vocational guidance, formation of competitive professional competencies, vocational training, retraining, adaptation to the modern labor market, preparation for release and further employment of convicted persons.

In this regard, the necessity of changing the conceptual approach to the legal regulation of labor of convicted persons has been substantiated through the transition from the narrow category of “socially useful labor” to the broader and more comprehensive category of “labor employment” as one of the main means of their correction and resocialization.

It has been substantiated that the legislative consolidation of the institution of labor employment of convicted persons should be based on the following fundamental provisions:

- labor employment is an independent means of correction and resocialization of convicted persons, and not merely a form of organizing their labor during the serving of punishment;
- labor employment has a comprehensive nature, as it includes not only direct labor activity, but also vocational training, formation of labor competencies, vocational guidance, preparation for release and assistance in further employment;

- the ultimate goal of labor employment is the formation of the ability of a convicted person to lead an independent, generally accepted social-normative life after release.

The proposed model of legislative improvement provides for supplementing the Criminal-Executive Code of Ukraine with a separate chapter “Labor Employment of Persons Sentenced to Imprisonment”, which should define the concept, purpose, principles and main organizational and legal foundations of its implementation.

Of particular importance in the proposed model is the consolidation of the principles of individualization, vocational guidance, combination of labor with vocational training, orientation toward preparation for release and ensuring continuity between the penitentiary and post-penitentiary stages of resocialization of convicted persons.

An important element of the proposed concept is the introduction of an individual labor employment program for a convicted person, which should include assessment of the labor potential of the individual, determination of professional abilities, vocational guidance, vocational training, determination of the type of labor activity, measures for preparation for release and prospects for future employment.

Such an approach will allow a transition from the administrative determination of types of labor of convicted persons to individual planning of their social integration.

At the same time, the proposed concept does not provide for complete abandonment of the category “socially useful labor”, but changes its place within the system of the main means of correction and resocialization of convicted persons.

Thus, the proposed model of legislative improvement of the criminal-executive principles of socially useful labor of persons sentenced to imprisonment forms a new paradigm of legal regulation, the essence of which consists in the transition from the use of labor of convicted persons as an element of execution of

punishment to the use of labor employment as a comprehensive mechanism of correction, resocialization and reintegration of a convicted person into society after release.

This concept corresponds to European trends in the development of penitentiary policy, international standards for the treatment of convicted persons and modern tasks of penitentiary legislation of Ukraine regarding the formation of convicted persons' readiness for independent, generally accepted social-normative life in society after release.

Keywords: criminal-executive principles; criminal-executive policy; socially useful labor; labor employment; convicted persons; imprisonment; correction; resocialization; main means of correction and resocialization; penal institutions; correctional colonies; State Criminal-Executive Service of Ukraine; execution and serving of punishment; international experience.

Keywords: principles of the penal system; penal policy; principles of penal legislation; community service; employment; prisoners; imprisonment; rehabilitation; resocialisation; main means of rehabilitation and resocialisation; penal institutions; correctional colonies; State Penal Service of Ukraine; probation; enforcement and serving of sentences; international experience.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Усатий О.О. Теоретико-правові засади трансформації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі у концепцію їх трудової зайнятості. *the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. – 2025. – № 137. С. 117-125. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/08/usatyi_137.pdf

2. Усатий О.О. Міжнародно-правові стандарти та європейські моделі трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі: шляхи імплементації в кримінально-виконавче законодавство України. *the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. – 2025. – № 138. С. 221-230. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/09/usatyi_138.pdf

3. Усатий О.О. Напрями вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства України у сфері трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі. *the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. – 2025. – № 139. С. 168-175. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/10/usatyi_139.pdf

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Усатий О. О. Праця засуджених до позбавлення волі, право чи обов'язок? *Пенітенціарна система у глобальному вимірі*: матер. III міжнар. пенітенціарного форуму (м. Київ, 3 листопада 2023 р.) Львів – Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 122 -123.

5. Усатий О. О. Суспільно корисна праця, як засіб виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі. *Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі заходи попередження злочинності*: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Одеса 24 листопада 2023 р.) Одеса : ОДУВС, 2023. С. 197-199.

6. Усатий О. О. Основні міжнародні стандарти праці засуджених до позбавлення волі на певний строк. *Захист прав дитини в умовах військової агресії*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 червня 2026 р.). Одеса : ОДУВС, 2026С. 407-409.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	22
ВСТУП.....	23
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ ЗАСАД СУСПІЛЬНО КОРИСНОЇ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ	34
1.1. Стан наукового дослідження кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні	34
1.2. Методологія наукового дослідження кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні	55
1.3. Міжнародно-правові стандарти праці засуджених до позбавлення волі	65
Висновки до першого розділу	81
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ ЗАСАД СУСПІЛЬНО КОРИСНОЇ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ	83
2.1. Нормативно-правове регулювання кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні	83
2.2. Поняття та зміст кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні	97
2.3. Роль та місце суспільно корисної праці у реінтеграції засуджених до життя після звільнення	116
Висновки до другого розділу.....	125
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ ЗАСАД СУСПІЛЬНО КОРИСНОЇ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ.....	127
3.1. Сучасний стан суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні.....	127

3.2. Зарубіжний досвід праці засуджених до позбавлення волі.....	142
3.2. Законодавче удосконалення кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні	1656
Висновки до третього розділу	172
ВИСНОВКИ	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	187
ДОДАТКИ.....	208

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВТК	Виправно-трудоий кодекс
ЗВО	Заклад вищої освіти
ДДУПВП	Державний департамент України з питань виконання покарань
ДКВС	Державна кримінально-виконавча служба
ЄС	Європейський Союз
ДПтС	Державна пенітенціарна служба
КВК	Кримінально-виконавчий кодекс
КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс
МВС	Міністерство внутрішніх справ
СВтаПР	Соціально-виховної та психологічна робота
США	Сполучені Штати Америки
РЄ	Рада Європи
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасний етап розвитку пенітенціарної політики України характеризується фундаментальними змінами, спрямованими на гуманізацію системи виконання кримінальних покарань, приведення її у відповідність до міжнародних стандартів поводження із засудженими та трансформацію кримінально-виконавчої системи у сучасну пенітенціарну систему європейського типу. Зазначені процеси набувають особливого значення в умовах повномасштабної збройної агресії РФ проти України, коли держава одночасно змушена забезпечувати належне виконання кримінальних покарань, гарантувати права осіб, позбавлених волі, та створювати ефективні механізми їх подальшої соціальної інтеграції у суспільство після звільнення.

Одним із ключових завдань сучасної кримінально-виконавчої політики є забезпечення такого процесу виконання покарання, який би не обмежувався лише ізоляцією особи від суспільства, а був спрямований на її виправлення, ресоціалізацію та підготовку до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення. Саме тому особливого значення сьогодні набуває дослідження інституту кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні як одного з основних засобів їх виправлення і ресоціалізації.

Відповідно до положень Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 654-р [68], подальша демократизація, гуманізація та наближення національної системи виконання покарань до європейських стандартів потребують переосмислення традиційних підходів до організації процесу виправлення і ресоціалізації засуджених, у тому числі й до правового регулювання їх трудової діяльності.

Праця засуджених історично займала важливе місце у системі виконання покарань, однак її правова природа та соціальне призначення

зазнали суттєвої трансформації. Якщо у попередні історичні періоди вона переважно розглядалася як елемент карального впливу та засіб забезпечення функціонування пенітенціарних установ, то сучасні міжнародні стандарти виходять із необхідності розглядати працю засуджених як інструмент формування соціально позитивних якостей особи, набуття професійних навичок, підтримання трудової мотивації та підготовки до життя після звільнення [142, с. 163].

Разом із тим аналіз чинного кримінально-виконавчого законодавства України свідчить про наявність низки проблемних аспектів правового регулювання суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі. Зокрема, наявна законодавча модель недостатньо повною мірою визначає її виправне і ресоціалізаційне спрямування, взаємозв'язок із професійним навчанням, індивідуалізацією трудового впливу та подальшим працевлаштуванням після звільнення.

Особливої актуальності набуває питання переосмислення положень статті 6 Кримінально-виконавчого кодексу України, відповідно до якої суспільно корисна праця визначається одним із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. Водночас сучасні реалії функціонування установ виконання покарань ДКВС України свідчать, що суспільно корисна праця засуджених поступово втрачає виключно виправне значення та набуває ознак їх трудової зайнятості, що обумовлює необхідність формування нового наукового та нормативного підходу до цього інституту [129, с. 167].

Недостатня розробленість зазначеної проблематики у сучасній кримінально-виконавчій науці, відсутність комплексних наукових досліджень у зазначеному напрямку, а також необхідність удосконалення законодавчого та організаційного забезпечення даного інституту зумовлюють актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених у сфері пенітенціарної науки, кримінально-

виконавчого права, кримінології та трудового права, таких як: В. А. Бадира [1], І. Г., Богатирьов [2; 8; 22;], О. І. Богатирьова [37]. О. О. Бублік [12], О. А. Гритенко [17], О. М. Джужа [22], Т. А. Денисова [20], А. Г. Долгов [24; 25; 26; 175], А. П. Гусак [18], І. Л. Жук [28], Л. А. Жук [28], Ю. В. Кернякевич-Тарасійчук [34], О. Г. Колб [22; 36], А. Л. Колодчина [37], В. Я. Конопельський [38; 39; 40], О. М. Кревсун [41], О. Г. Крикушенко [20]. О. Ю. Литвиненко [50; 51], С. В. Лучко [54], В. О. Меркулова [57], О. М. Неживець [28], О. І. Опанасенков [60], О. С. Почанська [64], М. С. Пузирьов [8, 70; 186], Г. С. Резніченко [75], Ю. П. Свиначенко [78; 79; 80], А. М. Сікун [81; 82; 83; 84; 85; 86; 87; 88; 89; 90; 91], А. Х. Степанюк [31], О. Т. Устюжанінова [106; 107; 108; 109; 110; 111], Н. А. Фукс [112], Ю. А. Чеботарьова [115], О. О. Шкута [2; 8; 80; 118; 119; 120; 121; 130; 131], С. В. Царюк [114], І. С. Яковець [143], M. Ancel [148], D. Andrews [147], M. Boone [148], J. Bonta [147], J. Cid [157], N. Christie [155], A. Coyle [161], D. van Zyl Smit [162], S. Farrall [164], E. Fromm [165], E. Goffman [167], T. Hirschi [169], M. Killias [171], K. Laubenthal [173], A. Liebling [174], S. Maruna [176; 177], D. Melossi [180], A. Nilsson [178], M. Pavarini [180], M. Porowski [181], J. Petersilia [183], J. Pratt [184; 185], R. Sampson [187], T. Szymanowski [187], H. Tham [190], C. Uggen [191], та ін. Наукові здобутки поіменованих вчених хоч і містять низку системних положень та висновків, які прямо або опосередковано стосуються предмету даного наукового дослідження, разом з тим саме питання кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні залишаються недостатньо дослідженими, що потребує комплексного наукового осмислення її правової природи, змісту, організаційних механізмів реалізації та напрямів удосконалення.

Наведені обставини у своїй сукупності вказують на необхідність проведення самостійного і комплексного наукового дослідження кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до

позбавлення волі в Україні, що і обумовлює вибір теми дисертаційної роботи, її спрямованість та зміст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дослідження відповідає основним напрямам реалізації Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженої Законом України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV, Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021, Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 р. та операційному плані її реалізації у 2022–2024 рр., схвалених розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2022 р. № 1153-р та відповідає тематиці наукових досліджень Одеського державного університету внутрішніх справ «Пріоритетні напрямки розвитку реформування правоохоронних органів в умовах розгортання демократичних процесів у державі» (реєстраційний номер 0116U006773), а також науково-дослідницької роботи кафедри кримінально-правових дисциплін інституту права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ «Забезпечення кримінально-правової діяльності суб'єктів запобігання кримінальним правопорушенням в інтересах кримінального судочинства» (державний реєстраційний номер № 0124U004215).

Мета й задачі дослідження. *Метою* дослідження є розв'язання конкретного наукового завдання шляхом комплексного наукового обґрунтування кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні, визначення її правової природи, місця та ролі у системі основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, а також розроблення пропозицій щодо удосконалення кримінально-виконавчого законодавства та практики діяльності органів і установ виконання покарань ДКВС України.

Відповідно до цієї мети поставлено такі завдання:

- проаналізувати стан наукового дослідження кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні;
- розкрити методологію наукового дослідження кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні;
- дослідити міжнародно-правові стандарти праці засуджених до позбавлення волі;
- проаналізувати нормативно-правове регулювання суспільно корисної праці, засуджених до позбавлення волі в Україні;
- визначити поняття та розкрити зміст кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні;
- встановити роль та місце суспільно корисної праці у реінтеграції засуджених до життя після звільнення;
- з'ясувати сучасний стан суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні;
- вивчити зарубіжний досвід праці засуджених до позбавлення волі;
- надати пропозиції щодо законодавчого удосконалення удосконалення кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні та сформулювати рекомендації, спрямовані на покращення практики діяльності органів і установ виконання покарань ДКВС України у цьому напрямі.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у процесі виконання покарання у виді позбавлення волі та пов'язані із залученням засуджених до суспільно корисної праці як одного із засобів їх виправлення і ресоціалізації.

Предмет дослідження – кримінально-виконавчі засади суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні.

Методи дослідження обрано з урахуванням поставленої мети та задач дослідження, його об'єкта і предмета. Методологічну основу дисертаційного

дослідження становить комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання, застосування яких забезпечило всебічне та системне вивчення інституту кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні.

За допомогою *діалектичного методу* досліджено закономірності розвитку інституту суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі, визначено взаємозв'язок між еволюцією кримінально-виконавчої політики, зміною підходів до виконання покарань та трансформацією розуміння ролі трудової діяльності засуджених. *Історико-правовий метод* використано для аналізу становлення та розвитку правового регулювання суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі, визначення основних етапів формування відповідного кримінально-виконавчого інституту та особливостей його розвитку в Україні. *Формально-юридичний метод* застосовано під час дослідження положень Конституції України, КК України, КВК України, законів України, підзаконних нормативно-правових актів та міжнародних документів у сфері виконання кримінальних покарань. *Системно-структурний метод* дозволив визначити місце суспільно корисної праці у системі основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. *Порівняльно-правовий метод* використано для дослідження міжнародно-правових стандартів праці засуджених до позбавлення волі та визначення можливостей їх імплементації у кримінально-виконавче законодавство України. *Статистичний та емпіричний методи* застосовано під час аналізу практики діяльності органів і установ виконання покарань ДКВС України, показників залучення засуджених до трудової діяльності, проблем організації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі та ефективності її використання як одного із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. *Метод прогнозування* використано для обґрунтування перспектив удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України та формування сучасної моделі трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі.

Застосування зазначеної сукупності методів дозволило забезпечити комплексність дослідження, сформулювати авторську концепцію розвитку інституту трудової зайнятості засуджених та розробити науково обґрунтовані пропозиції щодо удосконалення кримінально-виконавчих засад її реалізації.

Емпіричну базу дослідження склали статистичні показники Міністерства юстиції України за 2020–2024 рр., узагальнені дані результатів анкетування 164 осіб зі складу персоналу установ виконання покарань ДКВС України та 346 засуджених до позбавлення волі (Вінницької, Дніпропетровської, Житомирської, Київської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Черкаської та Чернігівської областей) України, результати вивчення 286 особових справ засуджених. У роботі також було використано інформацію, яка висвітлена в оглядах, бюлетенях, інформаційних листах, наказах Міністерства юстиції України.

Тема дисертації затверджена вченою радою Одеського державного університету внутрішніх справ 26 вересня 2023 року (протокол № 2).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших в Україні комплексним науковим дослідженням, у якому вирішено конкретне наукове завдання щодо розроблення кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні.

У роботі сформульовано нові в концептуальному та теоретико-прикладному плані наукові положення, висновки й рекомендації, що мають істотне значення для подальшого розвитку науки кримінально-виконавчого права, удосконалення кримінально-виконавчого законодавства та практики діяльності органів і установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України у сфері організації та забезпечення суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі.

До найсуттєвіших результатів дослідження, що зумовлюють його наукову новизну, належать:

вперше:

– виокремлено три основні етапи наукового дослідження кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні, а саме: *становлення сучасної доктрини суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі (2003–2013 рр.), реформування пенітенціарної системи та переосмислення ролі суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі (2014–2021 рр.), а також переосмислення суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі крізь призму європейських стандартів виправлення і ресоціалізації засуджених (2022 р. – дотепер);*

– доведено необхідність зміни концептуального підходу до визначення ролі Державної кримінально-виконавчої служби України у сфері організації суспільно корисної праці засуджених, від суб'єкта організації суспільно корисної праці до суб'єкта формування системи трудової зайнятості засуджених, орієнтованої на їх виправлення, ресоціалізацію та соціальну реінтеграцію у суспільство після звільнення.

- обґрунтовано необхідність зміни концептуального підходу до правового регулювання суспільно корисної праці засуджених шляхом переходу від вузької категорії «суспільно корисна праця засуджених» до більш широкої та комплексної категорії «трудова зайнятість засуджених», як одного із основних засобів їх виправлення і ресоціалізації. Запропонована концепція передбачає, що трудова зайнятість засуджених повинна розглядатися як *самостійна кримінально-виконавча категорія, що являє собою систему правових, організаційних, освітніх та соціальних заходів, спрямованих на забезпечення участі засуджених у суспільно корисній діяльності, формування їх професійних компетентностей, розвиток трудової мотивації, підготовку до самостійного працевлаштування та створення необхідних умов для ефективного виправлення, ресоціалізації і реінтеграції засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.*

удосконалено:

– наукові положення щодо правової природи суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі, яка має комплексний характер та поєднує кримінально-виконавчі, трудові, соціальні та організаційні елементи;

– положення щодо місця суспільно корисної праці у системі засобів основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених шляхом обґрунтування її пріоритетного значення у формуванні соціально корисної поведінки, трудових навичок та готовності особи до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення;

– підходи до нормативно-правового регулювання трудової діяльності засуджених шляхом визначення необхідності більш чіткого законодавчого закріплення її мети, принципів, критеріїв індивідуалізації та зв'язку з професійним навчанням і подальшим працевлаштуванням засуджених;

– поняття «суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі» - *врегульована нормами кримінально-виконавчого законодавства форма трудової діяльності засуджених, яка здійснюється з урахуванням їх індивідуальних особливостей, стану здоров'я, професійних здібностей та потреб виправлення і ресоціалізації, спрямованої на формування у засуджених соціально корисних навичок та форм та правил поведінки, набуття професійних компетентностей та підготовку засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.*

набули подальшого розвитку:

– положення щодо необхідності імплементації міжнародних стандартів поводження із засудженими у сфері організації їх трудової діяльності, відповідно до яких праця осіб, позбавлених волі, не може мати характер додаткового покарання, а повинна бути спрямована на розвиток особистості засудженого та підготовку його до повернення у суспільство після звільнення;

– наукові підходи до визначення ролі суспільно корисної праці засуджених у механізмі попередження рецидивної злочинності, оскільки формування професійних навичок, трудової мотивації та можливості легального працевлаштування після звільнення є важливими чинниками успішного виправлення і ресоціалізації засуджених;

– пропозиції щодо удосконалення організаційно-правових механізмів залучення засуджених до трудової діяльності шляхом запровадження індивідуальних програм трудової адаптації, професійного розвитку та підготовки до звільнення.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання для подальшого розвитку кримінально-виконавчої науки, удосконалення нормативно-правового регулювання суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі та підвищення ефективності діяльності органів і установ виконання покарань Міністерства юстиції України.

Сформульовані у дисертації теоретичні положення, висновки та пропозиції можуть бути використані у таких напрямках:

– *в освітньому процесі* під час викладання навчальних дисциплін «Кримінально-виконавче право» та «Кримінологія», а також підготовки навчально-методичних матеріалів для здобувачів вищої освіти (акт впровадження Одеського державного університету внутрішніх справ від 03 липня 2026 р.).

– *у науково-дослідній діяльності*, для подальшого розвитку доктринальних положень кримінально-виконавчого права, дослідження проблем виконання покарань, виправлення і ресоціалізації засуджених, а також формування сучасної концепції трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі (акт впровадження Одеського державного університету внутрішніх справ від 04 серпня 2026 р.).

– *у практичній діяльності* для удосконалення організаційно-правових засад залучення засуджених до трудової діяльності, запровадження індивідуальних програм трудової адаптації, визначення професійного

потенціалу засуджених та забезпечення зв'язку між суспільно корисною працею засуджених до позбавлення волі, як під час відбування засудженими покарання так і подальшою соціальною інтеграцією після звільнення (акт впровадження ГУНП в Одеській області від 20 липня 2026 р.);

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Сформульовані в ній положення, узагальнення, висновки, рекомендації та пропозиції обґрунтовано на підставі самостійно проведених досліджень. Для аргументації окремих положень дисертації використовувалися наукові праці інших учених, на які зроблено відповідні посилання. Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження оприлюднено на міжнародних науково-практичних конференціях: *«Пенітенціарна система у глобальному вимірі»* (м. Київ, 3 листопада 2023 р.); *«Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі заходи попередження злочинності»* (м. Одеса 24 листопада 2023 р.); *«Захист прав дитини в умовах військової агресії»* (м. Одеса, 19 червня 2026 р.). Одеса : ОДУВС, 2026С. 407-409.

Публікації. Основні положення, висновки та пропозиції, що сформульовані за результатами дослідження, відображено у 6 наукових працях, із яких: 3 статті у наукових фахових виданнях України та 3 тези доповідей на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 234 сторінок, із них основний текст – 164 сторінок. Список використаних джерел включає 192 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ ЗАСАД СУСПІЛЬНО КОРИСНОЇ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ

1.1. Стан наукового дослідження кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні

На сучасному етапі розвитку теорії кримінально-виконавчого права відсутня єдина науково обґрунтована позиція вітчизняних і зарубіжних учених щодо визначення місця та ролі суспільно корисної праці засуджених у процесі їх виправлення і ресоціалізації. Дискусійність зазначеної проблематики зумовлена не лише багатогранністю самої правової природи праці осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, а й істотною трансформацією підходів до розуміння сутності кримінального покарання, зміною пріоритетів сучасної державної кримінально-виконавчої політики та необхідністю приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів поводження із засудженими.

Історично праця засуджених тривалий час розглядалася переважно як складова карально-виховного механізму виконання покарання, що було характерним для радянської виправно-трудової концепції. У межах такого підходу трудова діяльність осіб, позбавлених волі, фактично ототожнювалася із засобом дисциплінарного впливу, формування трудової поведінки та забезпечення виробничих потреб пенітенціарних установ. Водночас сучасна кримінально-виконавча доктрина поступово відійшла від такого сприйняття, оскільки основна мета виконання покарання сьогодні пов'язується не із самим фактом залучення особи до суспільно корисної праці, а з можливістю її виправлення, ресоціалізації та підготовки до повернення у суспільство після звільнення. Сучасні дослідники акцентують увагу на необхідності відмови від традиційного підходу до суспільно корисної праці засуджених як

обов'язкового елемента виконання покарання, наголошуючи на пріоритетності принципів добровільності праці, поваги до людської гідності та дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини. Інші наголошують на обов'язковості залучення засуджених до суспільно корисної праці, як одного із основних засобів їх виправлення і ресоціалізації.

Відсутність єдиного підходу до вирішення зазначених вище проблем зумовлює потребу ґрунтовного наукового пошуку, спрямованого на формування сучасної концепції залучення осіб позбавлених волі до суспільно корисної праці, яка за нашим переконанням має враховувати як завдання виправлення і ресоціалізації засуджених, так і необхідність забезпечення їхніх трудових прав, соціальних гарантій та належних умов праці у кримінально-виконавчій установі закритого типу ДКВС України відповідно до міжнародно-правових стандартів.

Досліджуючи стан наукової розробленості кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні, нами здійснено систематизацію наявних наукових доробок вітчизняних і зарубіжних вчених за тематичними напрямками та відповідно до окремих історичних етапів розвитку кримінально-виконавчого законодавства, доктрини кримінально-виконавчого права та вітчизняної і зарубіжної пенітенціарної практик. Такий підхід надав змогу не лише визначити ступінь наукової розробленості досліджуваної проблематики, а й простежити еволюцію наукових поглядів на місце та роль суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі у системі основних засобів їх виправлення і ресоціалізації.

Серед ключових методологічних підходів, використаних у процесі наукового пошуку доцільно виокремити такі:

- 1) історичний підхід, відповідно до якого нижньою хронологічною межею наукового дослідження визначено 11 липня 2003 року – дату прийняття Кримінально-виконавчого кодексу України, яким суспільно корисну працю засуджених було законодавчо закріплено як один із основних

засобів їх виправлення і ресоціалізації. Застосування цього підходу дозволило дослідити особливості формування сучасних наукових уявлень про суспільно корисну працю засуджених в умовах становлення національної кримінально-виконавчої системи та її поступового реформування відповідно до міжнародних стандартів.

2) хронологічний підхід, використання якого забезпечило можливість виокремити три основні етапи розвитку наукової думки щодо кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні, а також визначити характерні для кожного періоду концептуальні підходи до розуміння її правової природи, змісту та функціонального призначення. У межах зазначеного підходу було враховано еволюцію кримінально-виконавчої доктрини, зміни у правовому регулюванні залучення засуджених до суспільно корисної праці, результати реформування кримінально-виконавчої системи, а також вплив міжнародних стандартів поведінки із засудженими на розвиток національного законодавства та правозастосовної практики.

Застосування зазначених підходів у своїй сукупності дозволило сформувати цілісне уявлення про стан наукового дослідження суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі і визначити перспективні напрями подальших наукових пошуків у цій сфері.

Перший етап (2003–2013 рр.) – становлення сучасної доктрини суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі зумовлений як внутрішньодержавними реформами, так і міжнародними зобов'язаннями України у сфері захисту прав людини. Важливу роль у цьому про цесі відіграла ратифікація Україною низки міжнародно-правових актів, спрямованих на гуманізацію поведінки з особами, позбавленими волі, а також прийняття нових кодифікованих нормативно-правових актів, зокрема КК України [43], КВК України [45] та Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [30]. Зазначені нормативні акти заклали правові засади функціонування національної системи виконання

кримінальних покарань в умовах її поступової адаптації до європейських стандартів та міжнародно-правових вимог.

Логічним продовженням реформаторських процесів стало затвердження постановою Кабінету Міністрів України від 03 серпня 2006 року № 1090 Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 роки. Основною метою зазначеної програми визначалося приведення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, у відповідність до вимог національного законодавства, європейських норм і стандартів, забезпечення безумовного дотримання прав і свобод людини в місцях позбавлення волі, а також створення належних умов для стабільного функціонування органів і установ виконання покарань, СІЗО, закладів охорони здоров'я, навчальних закладів і підприємств ДКВС України [21].

Ю. А. Чеботарьова вивчаючи правовий статус засуджених до позбавлення волі (2005), обґрунтовано приходить до висновку про необхідність вдосконалення механізмів реалізації трудових прав засуджених, забезпечення належних умов їх праці та приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів поводження з особами позбавленими волі, що стали важливим теоретичним підґрунтям для подальших наукових досліджень проблем правового регулювання суспільно корисної праці засуджених як одного з основних засобів їх виправлення і ресоціалізації [115].

В. А. Бадира досліджуючи виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі (2006) розглядає суспільно корисну працю засуджених не як виключно режимну вимогу, а як важливий інструмент їх виправлення і ресоціалізації, що в подальшому стало характерною рисою розвитку вітчизняної пенітенціарної доктрини. Авторка наголошує, що ефективність суспільно корисної праці як засобу виправлення і ресоціалізації засуджених залежить не лише від факту залучення їх до трудової діяльності, а й від самого змісту суспільно корисної праці, умов її виконання, рівня професійної

підготовки та можливості використання отриманих навичок після звільнення. У зв'язку з цим вченою обґрунтовувалася необхідність поєднання виробничої діяльності із професійним навчанням та виховною роботою. Важливим висновком зазначеного наукового дослідження стало положення про те, що суспільно корисна праця засуджених повинна забезпечувати не лише економічні потреби установ виконання покарань, а насамперед реалізацію його виправної і ресоціалізаційної функцій [1].

Подальший розвиток зазначені вище наукові положення отримали в працях Г. С. Резніченко присвячених особливостям виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених жінок (2008). Розглядаючи суспільно корисну працю засуджених як один із основних засобів їх виправлення і ресоціалізації Г. С. Резніченко дійшла до висновку, що ефективність трудового впливу на засуджених до позбавлення волі на певний строк жінок значною мірою залежить від його змістовного наповнення, умов організації та зв'язку з їх професійною підготовкою. Авторка обґрунтовувала необхідність створення таких умов суспільно корисної праці, які б сприяли не лише підтриманню дисципліни в установах виконання покарань, а й формуванню у засуджених жінок професійних навичок затребуваних на ринку праці після звільнення. За позицією поіменованої вище вченої, суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі повинна розглядатися не як самоціль чи обов'язковий елемент режиму відбування покарання, а як важливий інструмент їх соціальної адаптації та підготовки особи до життя після звільнення. У цьому контексті авторка звертала увагу на необхідність забезпечення належних умов суспільно корисної праці, дотримання трудових прав засуджених жінок, а також розширення можливостей їх професійного навчання в період відбування покарання [72; 73; 74; 75].

С. В. Царюк вивчаючи кримінально-виконавчу характеристику засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки» (2009) приходить до висновку, що суспільно корисна праця

засуджених у виправних колоніях даного виду має специфічний характер, зумовлений підвищеним рівнем їх ізоляції та режимними обмеженнями, що зумовлює необхідність удосконалення організаційно-правових механізмів працевикористання, розширення виробничих можливостей установ виконання покарань та забезпечення реального, а не формального характеру трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі [114].

А. П. Гусак у наукових працях присвячених кримінологічним аспектам ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі (2010) розглядає їх суспільно корисну працю як один із важливих елементів комплексного виховного впливу на особу неповнолітнього засудженого. Науковець виходить із того, що трудова діяльність у поєднанні із здобуттям загальної середньої та/або професійної освіти, професійних кваліфікацій, професійною підготовкою та соціально-виховною роботою сприяє формуванню соціально корисних установок, дисциплінованості, відповідальності та поваги до суспільно схвалюваних форм поведінки. За словами вченого особливого значення суспільно корисна праця набуває в процесі підготовки неповнолітніх засуджених до самостійного життя після звільнення, оскільки забезпечує набуття ними первинних професійних навичок та сприяє формуванню мотивації до легальної трудової діяльності після звільнення [18].

Однією із перших спеціальних монографічних праць, безпосередню пов'язаних з предметом даного наукового дослідження стала монографія І. Л. Жук, Л. А. Жук, О. М. Неживець «Праця засуджених в місцях позбавлення волі» (2009), у якій авторами обґрунтовано, що залучення засуджених до суспільно корисної праці не повинно розглядатися виключно як елемент встановленого порядку виконання та відбування покарання (режиму) або спосіб забезпечення функціонування установ виконання покарань. Основне призначення суспільно корисної праці засуджених полягає у формуванні у засуджених дисциплінованості, відповідальності, професійних навичок та готовності до самостійного життя після звільнення.

На думку авторів, саме трудова зайнятість засуджених створює необхідні передумови для їх соціальної адаптації та знижує ризику повторного вчинення кримінальних правопорушень. Одним із важливих теоретичних висновків монографії є те, що суспільно корисна праця засуджених не може бути повністю врегульована виключно нормами трудового права або виключно нормами кримінально-виконавчого права адже відповідні правовідносини мають змішану правову природу, оскільки поєднують елементи: кримінально-виконавчих, трудових та соціально-забезпечувальних правовідносин [28].

О. М. Джужа, І. Г., Богатирьов та О. Г. Колб суспільно корисну працю засуджених розглядають як один із ключових засобів виправлення і ресоціалізації осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі (2010). За позицією поіменованих вище вчених суспільно корисна праця засуджених є не лише правовою можливістю, але й важливим елементом режиму відбування покарання, спрямованим на формування у засуджених соціально корисних навичок та зміну їхньої поведінки, адже виконує комплексну функцію (економічну, виховну і ресоціалізаційну). Водночас пріоритетною визнається саме ресоціалізаційна функція, оскільки залучення засуджених до суспільно корисної праці сприяє розвитку їх дисциплінованості, відповідальності, формуванню у них трудових навичок та підготовці засуджених до життя після звільнення. Окремо вченими зосереджується увага на проблемах зниження рівня трудової зайнятості засуджених у зв'язку зі скороченням виробничої бази установ виконання покарань ДКВС України, що негативно впливає на ефективність процесу виправлення і ресоціалізації засуджених. У зв'язку з цим обґрунтовується необхідність розвитку виробничої інфраструктури пенітенціарної системи та впровадження сучасних форм організації суспільно корисної праці [22].

О. О. Шкута вивчаючи працевлаштування засуджених осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, як засіб реалізації їх конституційних прав і виконання обов'язків (2011) особливу увагу звертає на

те, що ефективність суспільно корисної праці безпосередньо залежить від рівня трудової зайнятості засуджених, належної організації виробничої діяльності в установах виконання покарань та поєднання суспільно корисної праці із здобуттям засудженими професійної освіти та професійних кваліфікацій. У зв'язку з чим поіменованій вчений критично оцінює тенденцію до скорочення виробничого потенціалу підприємств установ виконання покарань, оскільки це обмежує можливості залучення засуджених до суспільно корисної діяльності та негативно впливає на реалізацію виправної і ресоціалізаційної функції покарання. Важливим висновком дослідника стало положення про те, що суспільно корисна праця засуджених не повинна розглядатися виключно як засіб забезпечення господарських потреб установ виконання покарань. Її основне призначення полягає у формуванні в засудженої особи готовності до самостійного законослухняного життя після звільнення, а тому організація суспільно корисної праці засуджених має бути підпорядкована насамперед завданням їх виправлення і ресоціалізації [118; 119; 133].

Як один із базових елементів системи виправлення і ресоціалізації осіб позбавлених волі, суспільно корисну працю засуджених розглядав А. Х. Степанюк. В монографії «Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі» (2011) автор доводить що ефективність виконання покарання залежить від комплексного застосування передбачених кримінально-виконавчим законодавством основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, серед яких особливе місце займає суспільно корисна праця. На думку вченого, суспільно корисна праця повинна виконувати не стільки господарську або економічну функцію, скільки - ресоціалізаційну. Її основним призначенням є формування у засуджених поваги до праці, дисциплінованості, відповідальності, набуття навичок соціально схвальної поведінки та готовності до самостійного життя після звільнення. Саме тому суспільно корисна праця засуджених повинна бути органічно поєднана з професійною їх підготовкою, необхідною для

повернення засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення [31].

Як бачимо саме в період становлення сучасної доктрини суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі відбулося переосмислення радянської концепції виправно-трудоного впливу та формування нових наукових підходів до визначення місця і ролі праці в системі основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. У науковій літературі формується нове розуміння праці засуджених, як багатофункціонального правового інституту, що поєднує виховну, соціальну, економічну та ресоціалізаційну складові. Більшість науковців обґрунтовували необхідність залучення засуджених до суспільно корисної праці як важливого засобу формування дисциплінованості, відповідальності, трудових навичок та підготовки до самостійного життя після звільнення [120, с. 156].

Водночас дослідники акцентували увагу на численних проблемах практичної реалізації права засуджених на працю, серед яких недостатній рівень трудової зайнятості, занепад виробничої бази установ виконання покарань, недосконалість механізмів правового регулювання працевикористання та невідповідність окремих положень національного законодавства міжнародним стандартам поводження із засудженими.

Таким чином, упродовж 2003–2013 рр. було закладено теоретико-методологічні основи сучасної доктрини праці засуджених до позбавлення волі, сформовано базові наукові підходи до розуміння її правової природи, функцій та значення у процесі виправлення і ресоціалізації засуджених. Саме результати досліджень цього періоду стали підґрунтям для подальшого розвитку наукових концепцій та реформування законодавства у сфері виконання кримінальних покарань на наступних етапах розвитку пенітенціарної системи України.

Другий етап (2014–2021 рр.) – реформування пенітенціарної системи та переосмислення ролі суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі характеризується активізацією процесів реформування кримінально-

виконавчої системи України, зумовлених євроінтеграційним курсом держави та необхідністю імплементації міжнародних стандартів поводження із засудженими.

Протягом зазначеного періоду наукові дослідження дедалі більше концентрувалися на проблемах забезпечення основоположних прав людини і громадянина в місцях позбавлення волі, відповідності національного законодавства положенням міжнародних актів та ефективності використання суспільно корисної праці засуджених як одного із основних засобу їх виправлення і ресоціалізації.

В контексті предмету даного наукового пошуку важливого значення набула затверджена Указом Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015 Національної стратегії у сфері прав людини, яка стала ключовим орієнтиром сучасної державної політики у пенітенціарній сфері [67]. Реалізація положень Стратегії сприяла посиленню уваги до проблеми дотримання трудових прав засуджених, розширення можливостей їх професійної підготовки, а також удосконалення організаційно-правових засад залучення засуджених до суспільно корисної праці. У науковому вимірі це зумовило активізацію досліджень, спрямованих на переосмислення ролі суспільно корисної праці засуджених, не лише як ключового інструменту їх виправлення і ресоціалізації, а і запобігання рецидивній злочинності [141, с. 131].

Логічним продовженням попередніх реформ стала схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 654-р. Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України [68]. У контексті досліджуваної проблематики особливого значення набувають її положення щодо необхідності впровадження європейських стандартів у сфері виконання покарань, зокрема в частині забезпечення належних умов тримання засуджених, дотримання їхніх прав та законних інтересів, а також підвищення ефективності основних засобів виправного впливу. Разом з тим варто зауважити, що хоча Концепція [68] прямо і не деталізує механізми

організації суспільно корисної праці засуджених, її положення створюють нормативно-ідеологічне підґрунтя для переосмислення її ролі як одного з ключових засобів їх виправлення і ресоціалізації. Суспільно корисна праця у цьому контексті розглядається не як елемент примусу чи виключно економічного забезпечення установ виконання покарань, а як інструмент формування у засуджених соціально корисних навичок, трудової мотивації та готовності до життя в умовах вільного соціуму.

В науковій літературі поступово формується підхід, відповідно до якого суспільно корисна праця засуджених повинна розглядатися не лише як засіб їх виправлення і ресоціалізації, а й як складова реалізації їх соціально-економічних прав. Окремо наголошується на необхідності модернізації пенітенціарної інфраструктури, підвищення ефективності функціонування установ виконання покарань ДКВС України та запровадження сучасних підходів до організації їх діяльності, що опосередковано включає створення необхідних умов для реальної трудової зайнятості засуджених.

У своїх роботах вчені все частіше звертають особливу увагу на кризовий стан виробничого сектору установ виконання покарань, скорочення можливостей працевлаштування засуджених та необхідність створення нових організаційно-правових механізмів залучення їх до суспільно корисної праці.

О. І. Опанасенков вивчаючи правове регулювання праці засуджених до позбавлення волі як засіб їх виправлення (2014) звертає увагу на кризовий стан виробничого сектору установ виконання покарань, який не дає можливості забезпечити суспільно корисною працею всіх засуджених. На його думку, підприємства установ виконання покарань функціонують за застарілими принципами, що не відповідають умовам ринкової економіки та суттєво обмежують можливості реалізації особистих права засуджених на працю. Особливу увагу автор приділяє співвідношенню норм кримінально-виконавчого та трудового законодавства. Окремо обґрунтовується необхідність удосконалення правового механізму працевикористання засуджених шляхом розширення трудових гарантій, наближення умов їх

праці до загальнодержавних стандартів та приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних пенітенціарних норм [60].

Ю. В. Кернякевич-Тарасійчук досліджуючи правову природу праці засуджених до позбавлення волі (2014) наголошує, що суспільно корисна праця засуджених не може розглядатися виключно як форма примусу, оскільки відповідно до чинного законодавства вона спрямована насамперед на досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених. У цьому контексті авторкою суспільно корисна праця розглядається як один із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, що сприяє формуванню у них соціально корисних навичок, дисциплінованості та відповідального ставлення до суспільно корисної діяльності. Важливим положенням наукової роботи поіменованої вище авторки стала і теза про те, що суспільно корисна праця засуджених регулюється нормами трудового законодавства з урахуванням спеціальних обмежень, встановлених кримінально-виконавчим законодавством. Такий підхід за нашим переконанням свідчить про існування особливого (спеціального) правового режиму суспільно корисної праці осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі. Окрему увагу авторка приділяє й питанням забезпечення трудових прав засуджених, підкреслюючи необхідність дотримання міжнародних стандартів у сфері поводження з особами, позбавленими волі. Зокрема, акцентується на важливості гарантування безпечних умов праці, справедливої винагороди та можливості професійного розвитку засуджених у процесі виконання покарання [34].

О. О. Бублік вивчаючи працю засуджених до позбавлення волі та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове покарання (2015) приходить до висновку, що залучення засуджених до суспільно корисної праці повинно здійснюватися з урахуванням змісту вироку суду та встановлених ним заборон. Автор наголошує, що адміністрація установи виконання покарань не має права

використовувати засудженого на роботах або посадах, виконання яких прямо заборонено вироком суду [12].

О.М. Кревсун досліджуючи прогресивну систему виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у виправних колоніях (2016 р.) окремо наголошує, що ставлення засудженого до суспільно корисної праці є одним із ключових показників досягнення мети їх виправлення і ресоціалізації. Сумлінне виконання трудових обов'язків, участь у виробничій діяльності установи виконання покарань, підвищення професійної кваліфікації та дотримання трудової дисципліни розглядаються як критерії позитивних змін особистості засудженого, які враховуються при вирішенні питань щодо зміни умов тримання, застосування заохочень або підготовки засуджених до звільнення. Автор підкреслює, що суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі повинна бути інтегрована в механізм реалізації прогресивної системи виконання покарання в поєднанні з іншими засобами виправлення і ресоціалізації засуджених. У цьому контексті трудова діяльність вченим розглядається не лише як обов'язок засуджених, а як важливий чинник їх виправлення і ресоціалізації [41, с. 3].

У монографії «Доктрина пенітенціарного права України» (2017) І. Г. Богатирьов, М. С. Пузирьов та О. О. Шкута обґрунтовують необхідність формування національної пенітенціарної доктрини, заснованої на принципах верховенства права, гуманізму, дотримання основоположних прав людини і громадянина та пріоритетності виправлення і ресоціалізації засуджених. У контексті наукового дослідження, суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі вченими розглядається як базовий засіб їх виправлення і ресоціалізації. На їхню думку суспільно корисна праця засуджених повинна бути не лише інструментом забезпечення господарських потреб установ виконання покарань ДКВС України, а як важливий механізм формування у засуджених соціально корисних навичок, відповідального ставлення до суспільно корисної діяльності та готовності до правослужняного життя після звільнення. Автори звертають увагу на необхідність приведення національної

системи організації суспільно корисної праці засуджених у відповідність до міжнародних та європейських пенітенціарних стандартів. Зокрема, наголошується на важливості забезпечення належних умов суспільно корисної праці, професійного навчання, справедливої винагороди за виконану роботу та розширення можливостей трудової зайнятості засуджених. Однією з ключових проблем вченими визначається недостатній рівень працевлаштування засуджених, спричинений занепадом виробничої бази установ виконання покарань [8].

Продовжуючи закладений вище науковий пошук О.О. Шкута у монографії «Пенітенціарна система України: теоретико-прикладна модель» (2017), та інших наукових працях наголошує на необхідності гармонізації національної пенітенціарної політики з міжнародними та європейськими стандартами поводження із засудженими. У цьому аспекті, за словами вченого, суспільно корисна праця засуджених повинна організовуватися на засадах законності, добровільності в межах установлених законом процедур, професійної орієнтації та поваги до трудових прав людини і громадянина [125; 131; 137; 138; 139].

Т. А. Денисова та О. Г. Крикушенко вивчаючи сучасні проблеми працевикористання засуджених до позбавлення волі (2018) акцентують увагу на тому, що суспільно корисна праця засуджених залишається одним із ключових засобів їх виправлення і ресоціалізації, однак ефективність її реалізації суттєво знижується через організаційні, економічні та правові проблеми. За твердженням вчених однією з основних проблем залишається недостатній рівень залучення засуджених до суспільно корисної праці, що зумовлено скороченням виробничого сектору установ виконання покарань, застарілою матеріально-технічною базою та обмеженими можливостями створення нових робочих місць. Окрему увагу автори приділяють питанням правового регулювання суспільно корисної праці засуджених, підкреслюючи необхідність удосконалення чинного кримінально-виконавчого законодавства з метою приведення його у відповідність до міжнародних

стандартів у сфері поведінки із засудженими та ув'язненими. Наголошується на важливості забезпечення балансу між вимогами режиму відбування покарання та гарантіями трудових прав засуджених [20].

О. С. Почанська вивчаючи основні тенденції розвитку законодавства, що регулює питання забезпечення прав громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні (2018) зауважує, що одним із головних напрямів реформування кримінально-виконавчого законодавства являється розширення гарантій реалізації основних прав засуджених, у тому числі права на працю. Авторка зазначає, що праця засуджених поступово перестає розглядатися виключно як елемент режиму відбування покарання та набуває ознак важливого інструменту їх виправлення і ресоціалізації, соціальної адаптації та підготовки особи до життя після звільнення. Авторка доходить висновку, що подальший розвиток кримінально-виконавчого законодавства повинен здійснюватися на засадах пріоритетності прав людини, гуманізації виконання покарань та розширення можливостей виправлення і ресоціалізації засуджених, важливою складовою якої залишається суспільно корисна праця [64].

Як бачимо у період реформування пенітенціарної системи та переосмислення ролі суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі у науковій літературі остаточно утверджується підхід, відповідно до якого суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі отримує комплексну правову природу, що перебуває на перетині кримінально-виконавчих, трудових і соціальних правовідносин. Особлива увага вченими приділялася питанням забезпечення трудових прав засуджених, удосконалення правового механізму їх залучення до суспільно корисної праці, гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, а також визначенню співвідношення права та обов'язку працювати в умовах відбування покарання. Водночас науковці окрему увагу акцентують і на кризових явищах у сфері працевикористання засуджених. Серед основних проблем: скорочення виробничого потенціалу підприємств

установ виконання покарань; недостатня кількість робочих місць; низький рівень професійної підготовки засуджених; обмежені можливості залучення приватного сектору до організації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі та невідповідність окремих елементів системи працевикористання засуджених сучасним соціально-економічним умовам. У зв'язку з цим у наукових працях обґрунтовується необхідність модернізації виробничої інфраструктури установ виконання покарань, розвитку професійного навчання та створення умов для конкурентоспроможної трудової зайнятості засуджених.

Загалом другий етап став періодом переходу від традиційного розуміння суспільно корисної праці засуджених як переважно режимного та господарського інституту до її сприйняття як важливого засобу їх виправлення і ресоціалізації, соціальної інтеграції засуджених та реалізації прав людини і громадянина. Саме в цей період було сформовано теоретичні передумови для подальшого переосмислення суспільно корисної праці засуджених у контексті європейських пенітенціарних стандартів, що стало характерною ознакою наступного етапу розвитку наукових досліджень.

Третій етап (2022 р. – дотепер) – переосмислення суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі крізь призму європейських стандартів виправлення і ресоціалізації характеризується поглибленням досліджень правового статусу працюючих засуджених, впливом практики Європейського суду з прав людини, рекомендацій Ради Європи та міжнародних стандартів у сфері поводження з особами, позбавленими волі.

В цей період наукові дискусії дедалі більше зосереджуються навколо питань забезпечення трудової зайнятості засуджених, належної оплати їх праці, соціального страхування, пенсійного забезпечення та гарантій трудових прав засуджених під час відбування покарання.

Ключовим нормативно-правовим актом даного періоду стала схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р. Стратегія реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та

затверджений операційний план її реалізації у 2022–2024 роках [69]. На відміну від попередніх програмних документів, у Стратегії суспільно корисна праця засуджених розглядається не як засіб забезпечення господарських потреб установ виконання покарань, а як механізм підготовки засудженої особи до життя після звільнення, набуття професійних компетентностей та формування конкурентоспроможності на ринку праці.

Особлива увага приділяється розвитку виробничого сектору установ виконання покарань, модернізації підприємств виконання покарань ДКВС України, створенню нових робочих місць для засуджених, розширенню можливостей професійного навчання та залученню суб'єктів приватного сектору до організації трудової діяльності осіб позбавлених волі. У документі наголошується не лише на необхідності наближення умов суспільно корисної праці засуджених до умов їх праці у вільному суспільстві, а й забезпечення належного рівня реалізації трудових прав засуджених до позбавлення волі. Важливим положенням Стратегії стало впровадження сучасних підходів до виправлення і ресоціалізації засуджених, які передбачають поєднання їх суспільно корисної праці з професійною освітою, психологічною підтримкою, соціально-виховною роботою та підготовкою до звільнення. У такий спосіб суспільно корисна праця засуджених розглядається як складова комплексної системи постпенітенціарної адаптації засудженої особи [69].

Таким чином, прийняття Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року ознаменувало початок нового етапу розвитку пенітенціарної політики України, у межах якого суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі остаточно трансформується із традиційного виправно-трудоного інституту в інструмент виправлення, ресоціалізації та соціальної реінтеграції засуджених до життя після звільнення, що відповідає положенням Європейських пенітенціарних правил та сучасним міжнародним стандартам у сфері виконання покарання [69].

Н. А. Фукс проводячи економіко-правовий аналіз організації праці засуджених до позбавлення волі в Україні (2022) приходить обґрунтованого

висновку, що її організація безпосередньо залежить від режиму відбування покарання та диференціації контингенту засуджених за віком, статтю, характером вчиненого кримінального правопорушення, наявністю рецидиву та видом призначеного покарання. Важливе місце у дослідженні займає економічна складова працевикористання засуджених. Авторка констатує, що однією з головних проблем залишається низький рівень забезпечення працездатних засуджених роботою, що пов'язано із занепадом виробничої бази підприємств установ виконання покарань ДКВС України та недостатнім рівнем їх модернізації. Зазначається, що відповідна проблема неодноразово визнавалася у державних програмних документах, проте тривалий час залишалася невирішеною. Особливу увагу Н. А. Фукс приділяє перспективам реформування системи організації суспільно корисної праці засуджених. Серед основних напрямів удосконалення авторкою пропонується модернізація виробничих потужностей УВП, розвиток співпраці з суб'єктами господарювання приватного сектору, розширення можливостей працевлаштування засуджених на договірних засадах, а також впровадження механізмів державно-приватного партнерства у сфері організації суспільно корисної праці засуджених. Окремо висловлено пропозицію щодо розроблення довгострокової державної програми організації трудової діяльності засуджених [112]. Зазначену вище точку зору підтримує і О.О. Шкута, вивчаючи питання діяльності спостережної комісії як складової соціального партнерства. [123].

І. С. Яковець досліджуючи новітні зміни кримінально-виконавчого законодавства України, що стосуються правового регулювання праці осіб, засуджених до обмеження та позбавлення волі (2023) відзначає, що сучасна модель правового регулювання поступово відходить від концепції обов'язкової суспільно корисної праці засуджених, характерної для радянської виправно-трудова системи, та орієнтується на визнання суспільно корисної праці як права засуджених і важливого засобу їх виправлення і ресоціалізації. У роботі наголошується, що законодавчі зміни

спрямовані на розширення можливостей працевлаштування засуджених на підставі трудових або цивільно-правових договорів, підвищення рівня соціального захисту працюючих засуджених, забезпечення справедливої оплати праці та поширення на них окремих гарантій трудового законодавства. У цьому контексті суспільно корисна праця розглядається як важливий чинник соціальної адаптації особи та підготовки до життя після звільнення. Водночас авторка звертає увагу й на низку проблемних аспектів реалізації нових законодавчих положень, серед яких: недостатня кількість робочих місць в кримінально-виконавчих установах; обмежені можливості підприємств установ виконання покарань; відсутність належних механізмів стимулювання роботодавців до співпраці з пенітенціарними установами та необхідність подальшого вдосконалення нормативного регулювання трудових відносин за участю засуджених [143].

О. Ю. Литвиненко вивчаючи кримінально-виконавчі засади правового статусу засуджених (2023) наголошує, що суспільно корисна праця виступає не лише засобом економічного забезпечення діяльності установ виконання покарань, а й важливим інструментом виправлення і ресоціалізації осіб засуджених до позбавлення волі. Автор справедливо наголошує, що реалізація права засуджених на працю та залучення до трудової діяльності повинні здійснюватися з урахуванням принципів законності, гуманізму та поваги до прав людини. Водночас акцентується на необхідності забезпечення належних умов суспільно корисної праці засуджених, що відповідають міжнародним стандартам поводження із засудженими, зокрема щодо безпеки, оплати праці та професійного їх розвитку [50; 51].

А. Г. Долгов досліджуючи кримінально-виконавчі засади виправлення засуджених до позбавлення волі в Україні (2024) справедливо обґрунтовує, що суспільно корисна праця засуджених залишається одним із найбільш ефективних інструментів формування їх правослухняної поведінки, розвитку відповідальності, дисциплінованості та професійних навичок засуджених. Автором суспільно корисна праця засуджених розглядається не як

самодостатній елемент режиму виконання покарання, а як складова комплексної системи виправного впливу, що функціонує у взаємозв'язку з іншими основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених. Окрема увага вченого прикута ефективності виправлення засуджених, що значною мірою залежить від реального забезпечення їх оплачуваною працею, набуття ними затребуваних професійних компетентностей та створення умов для подальшого працевлаштування після звільнення. У цьому аспекті суспільно корисна праця засуджених розглядається як один із ключових чинників успішної соціальної реінтеграції особи після звільнення та запобігання рецидивній злочинності [24].

Ю. П. Свиначенко та О. О. Шкута вивчаючи пенітенціарну ресоціалізацію засуджених до позбавлення волі на певний строк (2025) наголошують, що ефективність ресоціалізаційного впливу суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі залежить від її змісту, умов організації та зв'язку з іншими засобами виправлення і ресоціалізації засуджених. Автори підкреслюють необхідність створення таких умов працевикористання засуджених, які максимально наближені до реального ринку праці та забезпечують набуття засудженими конкурентоспроможних професійних компетентностей. Важливим положенням монографії є висновок вчених про необхідність подальшої трансформації системи суспільно корисної праці засуджених відповідно до міжнародних стандартів та сучасної пенітенціарної політики держави в умовах воєнного стану в Україні. Автори наголошують, що суспільно корисна праця засуджених повинна бути інтегрована в загальну систему їх виправлення і ресоціалізації та розглядатися як один із ключових показників ефективності виконання покарання [80].

В контексті даного наукового дослідження останньою науковою роботою, безпосередньо пов'язаною з предметом нашого наукового пошуку, стала дисертація А. М. Сікуна «Правове регулювання праці осіб, які утримуються в установах виконання покарань» (2025). У дисертаційній

роботі автор наголошує на поступовому відході від радянської виправно-трудової концепції та переході до сучасної моделі, у якій праця розглядається як право засуджених, засіб їх виправлення і ресоціалізації та підготовки до звільнення. Важливе місце в дисертації займають питання забезпечення трудових прав засуджених, зокрема права на безпечні умови праці, оплату праці, соціальне страхування, професійну підготовку та пенсійне забезпечення. Автор обґрунтовує необхідність подальшого зближення правового статусу працюючих засуджених із правовим статусом працівників, які працюють на волі, за винятком обмежень, безпосередньо зумовлених фактом відбування покарання. Окремо досліджуються проблеми недостатньої трудової зайнятості засуджених, занепаду виробничої бази установ виконання покарань, недосконалості договірних механізмів працевлаштування та необхідності розширення співпраці пенітенціарних установ із приватним сектором економіки [81].

Отже, характерною особливістю даного періоду стало переосмислення правової природи суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі у контексті євроінтеграційних процесів, реформування пенітенціарної системи України, імплементації міжнародних стандартів у сфері поводження з особами позбавленими волі та формування людиноцентричного підходу до організації суспільно корисної праці засуджених.

У науковій літературі обґрунтовується, що суспільно корисна праця засуджених повинна відповідати не лише інтересам держави та пенітенціарних установ, а насамперед потребам самих засуджених, сприяти збереженню їх людської гідності, розвитку професійних навичок і конкурентоспроможності на ринку праці. У зв'язку з цим дедалі більше уваги вченими приділяється питанням оплати праці, соціального страхування, пенсійного забезпечення, охорони праці та розширення можливостей працевлаштування засуджених на договірних засадах.

Водночас науковці акцентують увагу на необхідності подальшого реформування виробничого сектору установ виконання покарань, розвитку

державно-приватного партнерства, залучення роботодавців до організації суспільно корисної праці засуджених та створення ефективних механізмів підготовки їх до працевлаштування після звільнення [116, с. 114].

Таким чином, третій етап розвитку наукових досліджень характеризується остаточним переходом від виправно-трудової парадигми до сучасної пенітенціарної концепції суспільно корисної праці засуджених. Суспільно корисна праця засуджених більше не розглядається виключно як засіб виправного впливу чи економічний ресурс УВП, а набуває значення одного з ключових інструментів виправлення і ресоціалізації засуджених та їх соціальної реінтеграції до умов життя у вільному соціумі. Саме цей підхід визначає сучасний вектор розвитку кримінально-виконавчої науки та законодавства України в умовах європейської інтеграції.

1.2. Методологія наукового дослідження кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні

Починаючи вивчення методологічного інструментарію наукового дослідження кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні варто зауважити, що за нашим переконанням складність предмета наукового пошуку, який охоплює правові, соціальні, організаційні та пенітенціарні аспекти функціонування інституту суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі, обумовлює необхідність застосування належної системи наукового пізнання, здатної забезпечити об'єктивність, повноту та достовірність отриманих результатів.

За твердженням А. П. Закалюка вищою формою пізнання є наукове знання, яке виступає кінцевим результатом наукового пошуку та відрізняється від інших форм пізнавальної діяльності низкою якісних ознак [29, с. 96–97]. При цьому М. І. Панов свого часу зауважував, що цінність та унікальність кожної дослідницької роботи в тій чи іншій сфері залежить від правильного вибору конкретних методів наукового пізнання, з'ясування їх

сутності та значення [61, с. 25]. Це положення набуває особливого значення у процесі дослідження кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі, адже правильно обрана методологія дозволяє забезпечити об'єктивність, повноту та достовірність отриманих результатів, виявити закономірності розвитку кримінально-виконавчого законодавства, дослідити особливості правового регулювання суспільно корисної праці засуджених, встановити тенденції розвитку відповідної правозастосовної практики та сформулювати обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення законодавства у цій сфері.

Г. В. Гребеньков та Є. С. Назимко найважливіше завдання методології бачать у вивченні закономірностей розвитку засобів і прийомів дослідження, їх взаємного впливу, диференціації та субординації [16, с. 22–25]. Поділяючи наукову позицію поіменованих вище вчених вважаємо, що при вивченні правової природи суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі, особливостей її нормативного регулювання, історичних передумов становлення даного інституту та сучасної практики його реалізації, досить доцільним є поєднання історико-правового, системно-структурного, формально-юридичного, порівняльно-правового, логіко-семантичного та інших методів дослідження. При цьому вважаємо, що кожен із зазначених вище методів виконує власну пізнавальну функцію та займає відповідне місце у загальній системі наукового дослідження. Їх взаємодія забезпечує всебічне вивчення об'єкта дослідження, дозволяє встановити внутрішні закономірності розвитку кримінально-виконавчого законодавства щодо суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі, виявити проблеми правозастосовної діяльності та сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення досліджуваного інституту.

Слід зауважити, що теорія та практика правничої науки характеризується наявністю різних підходів до розуміння методології наукових досліджень, що зумовлено багатогранністю самого поняття та складністю правових явищ, які виступають об'єктом наукового пізнання. У

зв'язку з цим у науковій літературі сформувалася низка концептуальних визначень методології, кожне з яких акцентує увагу на окремих її аспектах.

С.В. Лучко, вивчаючи методологію дослідження пенітенціарної системи України, приходить висновку, що методологія є вченням про світогляд і систему наукових підходів, принципів, методів, прийомів та способів пізнання й об'єктивної оцінки ідеології функціонування органів і установ виконання покарань, чинного кримінально-виконавчого законодавства та правових механізмів діяльності ДКВС України й інших соціальних інституцій щодо досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених [54, с. 152]. Наведене положення має важливе методологічне значення для дослідження кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі, оскільки дозволяє розглядати відповідний правовий інститут не ізольовано, а в контексті функціонування всієї пенітенціарної системи держави. При цьому І. Г. Богатирьов справедливо застерігає від ототожнення методології виключно з методами дослідження, оскільки такий підхід суттєво звужує її зміст та не враховує світоглядних, теоретичних і концептуальних основ наукового пізнання. Адже будь-який метод, за словами вченого, застосовується не ізольовано, а в межах певної наукової парадигми, що визначає розуміння сутності досліджуваного явища, його місця в системі суспільних відносин та напрямів подальшого наукового пошуку [7, с. 8]. Зазначений методологічний підхід за нашим переконанням надає можливість розглядати суспільно корисну працю засуджених до позбавлення волі не лише як самостійний правовий інститут або окремих засіб їх виправлення і ресоціалізації, а як складне соціально-правове явище, що формується під впливом загальних закономірностей розвитку держави і права, сучасної пенітенціарної політики, міжнародних стандартів поведінки із засудженими та концепції захисту прав людини [128, с. 84].

Зокрема, О. І. Богатирьова та А. Л. Колодчина методологію визначають як систему методів наукового пізнання, що дозволяють досліджувати та

застосовувати на практиці пізнавальні процеси, зміст яких спрямований на забезпечення реалізації Україною міжнародних стандартів захисту прав засуджених у місцях позбавлення волі [37, с. 320]. У цьому підході ключовим є акцент вчених на практико-орієнтованій спрямованості методології та її зв'язку з міжнародними стандартами у сфері захисту прав людини і громадянина.

Дещо ширше трактування поняття «методологія» пропонують С. Д. Гусарев та О. Д. Тихомиров, які розглядають її як систему принципів і способів організації, побудови та здійснення теоретико-пізнавальної юридичної діяльності у сфері дослідження державно-правової дійсності, а також як вчення про цю систему [19, с. 341]. У цьому визначенні підкреслюється як інструментальний, так і теоретико-концептуальний характер методології.

П. М. Рабинович визначає методологію як систему підходів і способів наукового дослідження, а також теоретичні засади їх використання при вивченні правових явищ, акцентуючи увагу на поєднанні методів і теоретичного підґрунтя їх застосування [71, с. 618].

А. В. Савченко наголошує, що саме вибір конкретних методів наукового дослідження та з'ясування їх змісту, сутності й призначення визначають цінність та унікальність кожної наукової розробки [77, с. 19], тим самим підкреслюючи вирішальне значення методологічного інструментарію для якості наукового результату.

М. С. Кельман, розглядаючи методологію правознавства зауважує, що саме аналіз явищ і визначення принципових орієнтирів розвитку правової науки є ключовим напрямом наукових досліджень, ефективність яких забезпечується належною методологічною основою [33, с. 5]. Вчений також підкреслює першочергове значення методології для розвитку української правової науки.

Окремий підхід пропонує Ю. М. Богдан, який визначає методологію як систему упорядкованих спеціальних методів кримінально-виконавчої науки

(зокрема діалектичного, історичного, системно-структурного, порівняльно-правового, логіко-юридичного тощо), що розглядаються через призму засобів і прийомів наукового пізнання, які застосовуються персоналом установ виконання покарань у процесі реалізації правового статусу засуджених, їх суб'єктивних прав, законних інтересів та юридичних обов'язків [9, с. 258].

Таким чином, наведені підходи свідчать про відсутність єдиного універсального розуміння методології в юридичній науці та водночас підтверджують її багатовимірний характер. Узагальнюючи, можна дійти висновку, що методологія наукових досліджень у сфері права виступає складною системою теоретичних засад, принципів і методів пізнання, яка забезпечує всебічне, об'єктивне та науково обґрунтоване дослідження правових явищ, у тому числі кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні.

За нашим переконанням методологія даного наукового дослідження повинна включати не лише систему методів наукового пізнання, а й відповідне теоретичне підґрунтя, засноване на принципах гуманізму, верховенства права, людиноцентризму, соціальної справедливості та пріоритетності виправлення і ресоціалізації. Саме такий комплексний підхід забезпечує всебічне й об'єктивне дослідження проблем правового регулювання суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі та створює належні передумови для розроблення науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства.

За справедливим твердженням О. М. Джужи, в основі методології будь-якого наукового дослідження лежать закони та категорії діалектики, які виступають фундаментом як для загальнонаукових, так і для спеціальних методів пізнання, зокрема соціологічних, статистичних, психологічних та інших [46, с. 11]. Такий підхід, за словами вченого, надає можливість розглядати досліджувані явища не ізольовано, а в їхньому розвитку, взаємозв'язку та взаємозалежності, що особливо важливо для правових досліджень, предметом яких є складні суспільні процеси та інститути.

Вчений наголошує, що методологія наукового дослідження виконує низку важливих функцій. Насамперед вона визначає способи здобуття наукових знань, які дозволяють об'єктивно відображати динаміку розвитку суспільних процесів і явищ, окреслює найбільш ефективний шлях досягнення поставленої науково-дослідної мети, забезпечує логічну послідовність і наукову обґрунтованість дослідницького процесу тощо. Важливою функцією методології є також забезпечення всебічності отримання інформації щодо об'єкта дослідження, що сприяє комплексному аналізу його змісту, структури та закономірностей розвитку. Завдяки цьому створюються передумови для виявлення нових властивостей і характеристик досліджуваного явища, введення до наукового обігу нової інформації та формування нових наукових знань. Крім того, методологія забезпечує уточнення, розвиток і систематизацію наукової термінології, категоріального апарату та теоретичних положень відповідної галузі знань. Вона сприяє впорядкуванню наукової інформації, формуванню цілісної системи знань, що ґрунтується на об'єктивних закономірностях суспільного розвитку та використанні логіко-аналітичних інструментів наукового пізнання [65, с. 11–12].

Ми переконані, що вибір методів наукового дослідження є не лише технічним елементом наукової роботи, а становить одну з основних умов досягнення поставленої мети. Саме через застосування відповідних загальнонаукових та спеціально-юридичних методів стає можливим виявлення закономірностей становлення і розвитку інституту суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі, дослідження особливостей його правового регулювання, аналізу сучасного стану правозастосовної практики та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства України.

З огляду на це методологічну основу даного наукового дослідження становить сукупність філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів пізнання, використання яких забезпечило комплексне

вивчення кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі, що дозволило розкрити її правову природу, зміст, функції та місце в системі основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, а також визначити перспективні напрями подальшого вдосконалення національного законодавства відповідно до міжнародних та європейських стандартів у сфері виконання кримінальних покарань.

В процесі даного наукового пошуку особливу увагу було приділено історичному (генетичному) методу наукового пізнання. У цьому контексті важливе методологічне значення мають наукові положення академіка В. Я. Тація, який зазначав, що історичний метод полягає в аналізі правових явищ, норм та інститутів у процесі їх виникнення, становлення та подальшого розвитку. Використання цього методу дозволяє не лише встановити передумови формування певного правового інституту, а й виявити закономірності його еволюції та взаємозв'язок із суспільно-політичними, економічними й правовими процесами відповідного історичного періоду [42, с. 25–26].

Застосування історичного (генетичного) методу у межах даного дослідження дало можливість не лише простежити процес становлення та розвитку кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі, а й трансформацію концептуальних підходів до визначення мети суспільно корисної праці засуджених: від традиційного розуміння її як обов'язкового елемента виправно-трудового впливу та складової режиму відбування покарання до сучасного сприйняття суспільно корисної праці як одного з основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, механізму реалізації їх права на працю та підготовки засуджених до успішної соціальної реінтеграції після звільнення. Особливу увагу приділено аналізу впливу міжнародних стандартів поводження із засудженими, зокрема Європейських пенітенціарних правил та Правил Нельсона Мандели, на формування сучасної моделі організації праці

в установах виконання покарань закритого типу.

Використання порівняльно-правового методу в сукупності з іншими методами наукового пізнання дозволило з'ясувати сутність та розкрити зміст кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі. Застосування цього методу сприяло дослідженню особливостей нормативного регулювання суспільно корисної праці засуджених у національному законодавстві, визначенню його місця у системі основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, а також виявленню спільних і відмінних рис між вітчизняними та зарубіжними підходами до організації праці осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі.

Особливе значення порівняльно-правовий метод мав при аналізі міжнародно-правових актів та зарубіжного пенітенціарного законодавства, що регламентують питання залучення засуджених до суспільно корисної праці. Зокрема, предметом порівняльного аналізу стали положення Мінімальних стандартних правил ООН щодо поводження з ув'язненими (Правил Нельсона Манделі), Європейських пенітенціарних правил, Конвенцій та рекомендацій Міжнародної організації праці, а також окремі положення законодавства держав-членів ЄС щодо організації праці засуджених та забезпечення їхніх трудових прав.

Проведений порівняльно-правовий аналіз дозволив встановити, що сучасні міжнародні стандарти розглядають працю засуджених не лише як один із засобів їх виправлення і ресоціалізації, а й як важливий елемент реалізації прав людини в умовах ізоляції від суспільства. При цьому пріоритетного значення набувають питання добровільності праці засуджених, їх професійної підготовки, справедливої оплати праці, належних умов працевикористання, соціального страхування та підготовки засуджених до повернення у суспільство після звільнення.

Використання прогностичного методу наукового пізнання дозволило не лише здійснити оцінку сучасного стану діяльності органів і установ

виконання покарань щодо організації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі, а й визначити можливі тенденції подальшого розвитку відповідних правових і організаційних механізмів. Застосування цього методу дало змогу спрогнозувати ймовірні наслідки впровадження запропонованих у дослідженні змін до кримінально-виконавчого законодавства України, зокрема в частині удосконалення правового регулювання суспільно корисної праці засуджених, розширення гарантій реалізації їхніх трудових прав та підвищення ефективності ресоціалізаційного впливу суспільно корисної праці.

У межах прогностичного підходу було враховано сучасні тенденції реформування пенітенціарної системи України, європейські стандарти поводження із засудженими, а також зарубіжну практику організації праці осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, у провідних європейських країнах. Що дозволило сформулювати обґрунтовані припущення щодо подальшої еволюції інституту суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі у напрямі її гуманізації, посилення гарантій дотримання прав людини та реінтеграції засуджених після звільнення з УВП ДКВС України.

Важливе значення в контексті даного наукового дослідження мало використання емпіричних методів наукового пізнання, які забезпечили можливість об'єктивного аналізу фактичного стану реалізації державної політики у сфері виконання та відбування покарань, зокрема щодо організації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі. Застосування емпіричного підходу дало змогу встановити реальні тенденції функціонування органів і установ виконання покарань, виявити проблемні аспекти правозастосовної практики та окреслити напрями її подальшого вдосконалення.

Емпіричну базу дослідження становили: офіційні статистичні дані ДКВС України; результати аналізу статистичної звітності, що міститься в офіційних джерелах державної та відомчої статистики, зокрема у звітах,

бюлетенях ДКВС України, матеріалах Офісу Генерального прокурора України та органів судової влади, а також результати ретроспективного аналізу анкетних даних персоналу установ виконання покарань і засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Узагальнення зазначених емпіричних матеріалів дозволило сформуванати комплексне уявлення про сучасний стан організації суспільно корисної праці засуджених, визначити рівень її ефективності як одного із основних засобів виправлення і ресоціалізації, а також виявити наявні проблеми у сфері практичної реалізації норм кримінально-виконавчого законодавства України.

Узагальнюючи вищевикладене, слід зазначити, що методологія даного наукового дослідження являє собою цілісну, багаторівневу систему наукового пізнання, яка поєднує філософські засади, загальнонаукові підходи та спеціально-юридичні методи дослідження. Вона ґрунтується на діалектичному розумінні соціально-правових явищ, що у своїй сукупності забезпечують комплексність, системність та об'єктивність аналізу, а також дозволяють розглядати кримінально-виконавчі засади суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні у їх історичному розвитку, сучасному стані та перспективі подальшого удосконалення.

Застосована методологія забезпечує всебічне дослідження правової природи суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі, її місця в системі основних засобів виправлення і ресоціалізації, особливостей нормативного регулювання та практики реалізації у діяльності органів і установ виконання покарань. Вона також дозволяє інтегрувати результати історико-правового, порівняльно-правового, прогностичного та емпіричного аналізу, що в сукупності створює науково обґрунтовану основу для формулювання висновків і пропозицій щодо вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства України.

Таким чином, методологія дослідження виступає не лише інструментом наукового пізнання, а й системоутворюючим елементом дисертаційної роботи, який визначає її логіку, структуру та наукову цінність

отриманих результатів.

1.3. Міжнародно-правові стандарти праці засуджених до позбавлення волі.

В умовах європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері особливого значення набуває дослідження міжнародних стандартів.

Саме міжнародні стандарти у сфері поводження із засудженими визначають базові підходи до організації їхньої трудової діяльності, встановлюють мінімальні гарантії дотримання прав людини в місцях позбавлення волі та формують основні напрями розвитку сучасної пенітенціарної політики держав. Вони виступають важливим орієнтиром для вдосконалення національного кримінально-виконавчого законодавства, забезпечуючи баланс між інтересами держави щодо виконання покарань та необхідністю поваги до честі, гідності, прав і свобод засуджених [100, с. 224].

А. Х. Степанюк та І. С. Яковець вивчаючи втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України справедливо зауважують, що «загальновизнаним у науці кримінально-виконавчого права є твердження про те, що міжнародні стандарти поводження із засудженими являють собою прийняті на міжнародному рівні норми, принципи і рекомендації в галузі виконання покарань та діяльності органів і установ виконання покарань, а їх система являє собою сукупність відповідних принципів, конвенцій, рекомендацій та норм, прийнятих на міжнародному рівні» [98, с. 51].

Важливість міжнародно-правових стандартів у сфері виконання кримінальних покарань неодноразово підкреслювали І. Г. Богатирьов, О. М. Джужа та О. Г. Колб, наголошуючи на тому що останні насамперед формують цілі та принципи державної політики, слугують орієнтиром для подальшого розвитку кримінально-виконавчого законодавства, визначають зміст і гарантії реалізації основних прав засуджених тощо[44, с. 317].

Зазначеної вище точки дотримується і М. М. Яцишин, акцентуючи особливу увагу саме на необхідності забезпечення безумовного дотримання прав і свобод людини і громадянина в місцях позбавлення волі, підтримання стабільного функціонування органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, підприємств, закладів охорони здоров'я та освітніх установ ДКВС України. Вчений наголошує, що ефективність співпраці з ЄС у зазначеній сфері можлива лише за умови належної адаптації європейського досвіду та міжнародних стандартів до вітчизняної правової системи з урахуванням національних особливостей і специфіки функціонування кримінально-виконавчої системи України в цілому [14, с. 141]. Підтримуючи зазначену вище точку зору І. Г. Богатирьов обґрунтовано доповнює, що забезпечення прав і свобод засуджених перебуває у нерозривному взаємозв'язку з підвищенням якості та ефективності діяльності установ виконання покарань ДКВС України, акцентуючи особливу увагу на необхідності модернізації вітчизняної кримінально-виконавчої системи до міжнародних стандартів [8, с. 95].

Погоджуючись із наведеними вище точками зору вчених варто зауважити, що ефективність реалізації прав засуджених безпосередньо залежить від належного функціонування установ виконання покарань, оскільки саме в їх діяльності забезпечується практична реалізація кримінально-виконавчої політики. Відтак, модернізація пенітенціарної системи виступає не лише організаційно-управлінським завданням держави, а й необхідною умовою забезпечення гарантованого Конституцією України та міжнародними стандартами рівня захисту прав і свобод засуджених до позбавлення волі [100, с. 228].

У цьому контексті імплементація міжнародних стандартів у діяльність кримінально-виконавчої системи України набуває комплексного характеру, оскільки охоплює як нормативно-правове вдосконалення, так і трансформацію практики правозастосування, спрямовану на забезпечення гуманістичних засад виконання покарань, дотримання принципу

верховенства права та реальне гарантування правового статусу засуджених [102, с. 408].

Визначальне значення у становленні міжнародно-правових засад регулювання праці засуджених до позбавлення волі на певний строк має Конвенція Міжнародної організації праці № 29 про примусову чи обов'язкову працю 1930 року [47], положеннями якої закріплено загальний підхід до розмежування примусової праці та праці, що виконується особою на підставі обвинувального вироку суду. Зокрема, відповідно до пункту «с» частини другої статті 2 Конвенції [47] праця або служба, виконання якої вимагається від особи внаслідок засудження за вироком суду, не належить до категорії примусової чи обов'язкової праці за умови, що така праця здійснюється під наглядом і контролем державної влади, а засуджений не передається у розпорядження приватних фізичних чи юридичних осіб без належного правового регулювання та гарантій захисту його прав [47].

Наведене положення стало одним із фундаментальних міжнародно-правових орієнтирів у формуванні сучасної концепції праці засуджених до позбавлення волі, відповідно до якої залучення особи до праці в умовах виконання кримінального покарання визнається правомірним лише за наявності чітко визначених правових підстав, належного державного контролю та недопущення будь-яких форм трудової експлуатації. Саме цей підхід зумовив подальший розвиток міжнародних стандартів поведінки із засудженими та справив суттєвий вплив на формування пенітенціарної політики держав – членів ООН [122, с. 137],

Подальшу конкретизацію зазначені положення отримали в Мінімальних стандартних правилах поведінки з в'язнями, схваленими 30 серпня 1955 року Першим Конгресом ООН із запобігання злочинності та поведінки з правопорушниками, які в результаті перегляду у 2015 році були перейменовані на Правила Нельсона Мандели [192]. Вказаний міжнародний акт істотно розвинув положення Міжнародної організації праці № 29 [47], закріпивши систему принципів, відповідно до яких праця

засуджених розглядається не як додатковий елемент карального впливу, а як один із ключових засобів їх виправлення, ресоціалізації та підготовки до повернення у суспільство після звільнення.

Зокрема, у пунктах 71–76 Мінімальних стандартних правилах поводження з в'язнями закріплено основоположні принципи залучення засуджених до праці, які визначають її правову природу, мету, умови організації та гарантії захисту трудових прав осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі [192].

Проведений аналіз тексту зазначених вище норм Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями надав можливість не лише з'ясувати їх зміст, а й здійснити доктринальне тлумачення закріплених у них положень із розкриттям їх кримінально-виконавчого значення. Такий підхід надав можливість встановити місце відповідних міжнародних стандартів у механізмі правового регулювання праці засуджених, визначити їх функціональне призначення у процесі виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, а також оцінити ступінь впливу праці засуджених на формування сучасної моделі пенітенціарної політики нашої держави.

Міжнародний законодавець розглядає працю засуджених не як елемент карального впливу, а як самостійний засіб виправлення, ресоціалізації та підготовки засуджених до життя в умовах вільного соціуму. Саме тому кожне із положень пунктів 71–76 Правил Нельсона Мандели спрямоване на забезпечення балансу між необхідністю реалізації цілей кримінального покарання та обов'язком держави гарантувати засудженим дотримання основоположних прав людини. У зв'язку з цим особливого значення набуває комплексний аналіз кожної норми, їх доктринального осмислення та визначення кримінально-виконавчого значення для практики виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі [100, с. 227].

Першою і однією з основоположних норм міжнародного пенітенціарного права є пункт 71 Мінімальних стандартних правил

поводження з в'язнями [192] оскільки визначає концептуальні засади правового регулювання праці осіб, засуджених до позбавлення волі. Нормативний зміст цієї статті виходить далеко за межі суто організаційного регулювання трудової діяльності засуджених та фактично формує міжнародно-правову модель використання їх праці в процесі виконання кримінальних покарань. Її ключовою ідеєю є утвердження праці як соціально корисного та ресоціалізаційно орієнтованого засобу впливу на засуджених осіб, а не як форми додаткового правообмеження чи елементу карального механізму держави.

Зазначений підхід знайшов своє нормативне закріплення і в національному кримінальному законодавстві України. Так, відповідно до ч. 3 ст. 50 КК України покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність особи [43]. У сфері виконання покарання у виді позбавлення волі цей принцип означає, що організація суспільно корисної праці засуджених повинна бути підпорядкована досягненню цілей їх виправлення і ресоціалізації, а також забезпеченню належної професійної підготовки до життя після звільнення. Водночас умови праці, характер виконуваних робіт, тривалість робочого часу, дотримання вимог охорони праці та виробничої безпеки мають відповідати міжнародним стандартам гуманного поводження із засудженими, виключаючи будь-які прояви експлуатації, дискримінації чи приниження людської гідності [134, с. 148].

Як доводить проведене нами дослідження, практичне значення наведених вище міжнародних стандартів особливо яскраво проявляється у випадках їх порушення. Аналіз практики Європейського суду з прав людини свідчить, що Україна протягом тривалого часу залишається серед держав, щодо яких подається одна з найбільших кількостей заяв про порушення положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [63]. Зокрема, предметом розгляду ЄСПЛ неодноразово ставали питання неналежних умов тримання, недотримання гарантій права на працю, неналежного медичного забезпечення, застосування насильства, порушення

права на повагу до людської гідності та інших фундаментальних прав засуджених. В контексті предмету даного наукового дослідження показовим став факт, що 14 січня 2007 року практично всі засуджені Ізяславської виправної колонії, а саме 1121 особа, оголосили голодування на знак протесту проти неналежних умов тримання, низької якості харчування та питної води, незадовільного медичного забезпечення, свавільного застосування дисциплінарних стягнень працівниками адміністрації установи, їхньої безкарності, а також відсутності оплати праці засуджених. За результатами проведеної перевірки 24 січня 2007 року було встановлено неналежний рівень організації виробничої діяльності, відсутність належного контролю за дотриманням вимог охорони праці, техніки безпеки та законодавства щодо оплати праці засуджених. Наведені обставини стали предметом розгляду Європейського суду з прав людини, який у рішенні у справі «Карабет та інші проти України» від 17 січня 2013 року констатував порушення Україною ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що гарантує заборону катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання [92].

Хоча предметом розгляду Суду були комплексні порушення прав засуджених, встановлені ним недоліки в організації праці, відсутність належних умов її виконання та ефективного контролю за дотриманням трудових гарантій засвідчили, що нехтування міжнародними стандартами у сфері праці засуджених безпосередньо впливає на забезпечення фундаментальних прав людини.

Отже, практика Європейського суду з прав людини підтверджує, що належна організація праці засуджених є не лише елементом ефективного виконання кримінального покарання, а й одним із критеріїв дотримання державою міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав людини. Реалізація положень Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями передбачає створення таких умов праці, які максимально наближені до загальноприйнятих соціально-трудова стандартів, забезпечують належний

рівень виробничої безпеки, справедливу оплату праці, професійне навчання та повагу до людської гідності засуджених.

Водночас міжнародні стандарти виходять із принципу загальної трудової зайнятості засуджених. Обов'язок працювати відповідно до фізичних і психічних здібностей особи обумовлений необхідністю залучення засуджених до суспільно корисної діяльності, формування у них трудової дисципліни, відповідальності та навичок законослухняної поведінки. При цьому обсяг і характер праці повинні визначатися з урахуванням стану здоров'я особи, що забезпечує дотримання принципу індивідуалізації виконання покарання. І це положення за нашим переконанням є одним з ключових, адже суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі являється одним із основних засобів їх виправлення і ресоціалізації. У зв'язку з чим постають два логічних питання:

1.) яким чином засуджена, особливо неодноразово, особа може свідомо відновитися в соціальному статусі повноправного члена суспільства, частиною якого вона ніколи не була?

2.) яким чином засуджений може повернутися до самостійного, загальноприйнятого соціально-нормативного життя, якщо він не володіє або не бажає використовувати трудові навички, з метою забезпечення мінімальних потреб для виживання у вільному соціумі та жити у суспільстві по загально-прийнятим канонам?

В контексті зазначеного вище особливого значення набуває положення щодо забезпечення засуджених корисною роботою в обсязі, достатньому для заповнення нормального робочого дня. Зміст цієї норми полягає у створенні умов, максимально наближених до звичайних соціально-трудова відносин, що існують у вільному суспільстві, адж регулярна трудова діяльність сприяє формуванню навичок самоорганізації, раціонального використання часу, сумлінного ставлення до суспільно корисної праці та відповідального виконання покладених обов'язків.

Не менш важливим є закріплення і професійно-освітньої спрямованості праці засуджених. Міжнародні стандарти наголошують, що праця повинна не лише забезпечувати зайнятість особи під час відбування покарання, а й сприяти набуттю нової професії або підвищенню наявної кваліфікації. Такий підхід зумовлений необхідністю забезпечення конкурентоспроможності особи на ринку праці після звільнення та створення передумов для її законного матеріального самозабезпечення [192].

Логічним продовженням зазначеного принципу є вимога щодо навчання засуджених корисних ремесел, особливо неповнолітніх, які перебувають на етапі формування особистості, професійних компетентностей та життєвих орієнтирів. У міжнародних стандартах професійна підготовка розглядається не лише як складова процесу трудового виховання, а й як один із ключових інструментів виправлення і ресоціалізації засуджених та профілактики їх рецидивної злочинності [76].

За нашим переконанням реалізація професійної підготовки сприяє усуненню таких криміногенних чинників, як безробіття, відсутність професії, низький рівень освіти, соціальної дезадаптації та нездатність особи до законного матеріального самозабезпечення після звільнення.

Практична значущість зазначених положень підтверджується й результатами проведеного нами дослідження, відповідно до яких 13,2 % засуджених взагалі не виявляють бажання працювати. Такі показники свідчать про наявність у частини осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, стійкої деформації трудової мотивації, втрати соціальної цінності праці та відсутності сформованої потреби у здійсненні легальної трудової діяльності. За таких обставин професійне навчання та залучення засуджених до суспільно корисної праці набувають не лише виховного, а й виразного кримінологічного значення, оскільки спрямовані на формування трудової дисципліни, відповідальності, професійних компетентностей і правослухняної моделі поведінки.

У цьому контексті заслуговує на підтримку наукова позиція О. О. Шкути, який вивчаючи працевлаштування засуджених осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, як засіб реалізації їх конституційних прав і виконання обов'язків обґрунтовано зазначає, що в умовах відмови держави від використання примусової праці засуджених їх залучення до суспільно корисної праці повинно розглядатися не як самоціль, а як один із основних засобів досягнення цілей соціальної адаптації та ресоціалізації засуджених. За словами вченого, організація праці має бути спрямована на формування і закріплення у засуджених звички до систематичної праці, усвідомлення її соціальної необхідності та вироблення відповідального ставлення до виконання трудових обов'язків, що в подальшому сприятиме успішній інтеграції засуджених у суспільство після звільнення та запобіганню повторному вчиненню кримінальних правопорушень [133, с. 99].

Водночас варто підкреслити, що ефективне досягнення зазначених цілей можливе лише за умови забезпечення належного балансу між реалізацією ресоціалізаційної функції праці та дотриманням прав засуджених як суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин. Саме тому міжнародні стандарти визнають важливість збереження певного рівня особистісної автономії засуджених, надаючи їм можливість, у межах, визначених адміністрацією установ виконання покарань, обирати вид трудової діяльності. Надання такого права не лише підвищує мотивацію до суспільно корисної праці, а й формує відповідальне ставлення до власного майбутнього, розвиває навички самостійного прийняття рішень та сприяє більш ефективній ресоціалізації.

Разом з тим варто зауважити, що реалізація цього права не є абсолютною та повинна узгоджуватися із завданнями професійної підготовки, вимогами режиму відбування покарання, забезпеченням безпеки установи виконання покарань і належною організацією виробничого процесу. Такий підхід забезпечує оптимальне поєднання міжнародних стандартів

захисту прав людини із досягненням цілей виконання кримінального покарання, відповідно до яких праця виступає не засобом примусу, а важливим елементом виправлення, ресоціалізації та індивідуально-профілактичного запобігання рецидивній злочинності [135, с. 36].

Наступні положення пунктів 72–76 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями формують комплекс міжнародно-правових гарантій організації праці засуджених. Насамперед міжнародні стандарти встановлюють принцип нормалізації умов праці засуджених, відповідно до якого організація виробництва, методи виконання робіт, виробнича дисципліна та порядок здійснення трудової діяльності повинні максимально наближатися до тих, які функціонують у звичайних соціально-трудовах відносинах [192]. Правове значення такого підходу полягає у створенні реальних передумов для формування у засуджених професійних навичок, трудової дисципліни, відповідального ставлення до виконання своїх обов'язків та адаптації до умов легальної зайнятості після звільнення. Фактично міжнародні стандарти реалізують принцип безперервності процесу ресоціалізації, відповідно до якого особа ще під час відбування покарання повинна набувати практичного досвіду життя та праці в умовах, максимально наближених до життя у вільному суспільстві.

Водночас міжнародне право категорично застерігає від підпорядкування організації праці засуджених виключно економічним інтересам виробництва, наголошуючи на пріоритетності інтересів засуджених та їхньої професійної підготовки над отриманням прибутку є однією з фундаментальних гарантій недопущення експлуатації праці осіб, позбавлених волі. Зазначене положення відображає сучасний міжнародний підхід, відповідно до якого виробнича діяльність установ виконання покарань має виконувати допоміжну функцію щодо реалізації основної мети виконання кримінального покарання.

Отже, економічна ефективність виробництва не може досягатися шляхом погіршення умов праці, обмеження трудових прав засуджених або нехтування їх професійною підготовкою.

Логічним продовженням зазначених положень є визначення особливостей управління виробничою діяльністю в установах виконання покарань.

Міжнародні стандарти виходять із того, що керівництво промисловим та сільськогосподарським виробництвом доцільно покладати безпосередньо на адміністрацію пенітенціарної установи, а не на приватних суб'єктів господарювання. Такий підхід зумовлений необхідністю забезпечення належного контролю за дотриманням прав засуджених, виконанням вимог безпеки праці, реалізацією програм професійної підготовки та досягненням виправної і ресоціалізаційної мети покарання. На відміну від приватних роботодавців, діяльність адміністрації установ виконання покарань повинна оцінюватися не за показниками прибутковості виробництва, а за ефективністю виправного впливу на засуджену особу.

Разом із тим міжнародні стандарти допускають можливість виконання засудженими робіт поза межами виробничих об'єктів установ виконання покарань або в інтересах інших роботодавців. Проте реалізація такої моделі трудової діяльності можлива лише за умови постійного контролю з боку адміністрації установ виконання покарань та забезпечення повної оплати виконаної роботи відповідно до її фактичної вартості.

Зазначене положення спрямоване на недопущення дискримінації засуджених у сфері трудових відносин, гарантування справедливої оцінки результатів їхньої праці та виключення будь-яких форм економічної експлуатації.

Особливе місце у системі міжнародних стандартів займають гарантії охорони праці та соціального захисту працюючих засуджених. Мінімальні стандартні правила встановлюють, що правила техніки безпеки, виробничої санітарії, охорони праці та охорони здоров'я, які поширюються на вільних

працівників, повинні без будь-яких винятків застосовуватися і щодо осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі [192]. Такий підхід є проявом принципу рівності всіх працівників перед законом та підтверджує, що ізоляція особи від суспільства не може бути підставою для звуження змісту її права на безпечні та здорові умови праці.

Невід'ємною складовою зазначених гарантій є право засудженого на відшкодування шкоди у разі отримання виробничої травми або виникнення професійного захворювання. Міжнародні стандарти прямо встановлюють, що умови виплати відповідної компенсації повинні бути не менш сприятливими, ніж ті, що застосовуються до працівників, які працюють на волі. Закріплення такого положення свідчить про визнання за засудженими права на належний соціальний захист та підтверджує, що виконання покарання не припиняє дії загальновизнаних міжнародних трудових гарантій.

Важливою гарантією забезпечення трудових прав засуджених є також встановлення справедливого режиму робочого часу. Міжнародні стандарти передбачають, що тривалість робочого дня та робочого тижня повинна визначатися відповідно до законодавства держави з урахуванням правил, які застосовуються до вільних працівників. Одночасно режим праці повинен забезпечувати не лише виконання виробничих завдань, а й реалізацію права засуджених на щотижневий відпочинок, професійне навчання, загальноосвітню підготовку, виховні, культурні та інші заходи, спрямовані на їх виправлення і ресоціалізацію [192]. Тим самим міжнародні стандарти виходять із необхідності забезпечення розумного балансу між трудовою діяльністю та іншими елементами процесу виконання покарання.

Самостійне місце серед міжнародних гарантій займає інститут оплати праці засуджених, який закріплює принцип справедливої винагороди за виконану роботу, відповідно до якого праця засудженого не може бути безоплатною або символічно оплачуваною [192]. Виплата винагороди має не лише економічне, а й вагоме соціально-правове та кримінологічне значення, оскільки сприяє формуванню у засудженого усвідомлення взаємозв'язку між

результатами праці та отриманою винагородою, розвитку фінансової відповідальності й мотивації до здійснення легальної трудової діяльності після звільнення. В його контексті особливого значення набуває право засуджених самостійно розпоряджатися частиною зароблених коштів. Можливість придбавати дозволені предмети особистого користування, надавати матеріальну допомогу членам своєї сім'ї та накопичувати частину заробітку до моменту звільнення є важливою складовою процесу ресоціалізації [192]. Такий механізм не лише підтримує соціально корисні зв'язки засудженого із сім'єю, а й сприяє формуванню навичок раціонального використання власних коштів, матеріальної відповідальності та створює мінімальні фінансові передумови для адаптації особи після звільнення з місць позбавлення волі.

Отже, системний аналіз положень Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями засвідчив, що міжнародні стандарти розглядають працю засуджених не як елемент карального впливу, а як комплексний правовий, соціальний та кримінологічний інститут, спрямований на досягнення цілей виправлення, ресоціалізації та попередження рецидивної злочинності. Гуманний характер праці, її професійна спрямованість, відповідність фізичним і психічним можливостям засудженого, належні умови праці, справедлива оплата та забезпечення професійного навчання становлять взаємопов'язані складові ефективної пенітенціарної політики держави.

Водночас практика Європейського суду з прав людини переконливо демонструє, що відступ від зазначених міжнародних стандартів не лише знижує ефективність процесу виправлення і ресоціалізації засуджених, а й може призводити до порушення фундаментальних прав людини, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Продовженням закладених у Мінімальних стандартних правилах поводження з в'язнями фундаментальних принципів організації праці засуджених до позбавлення волі осіб стали Європейські пенітенціарні

(в'язничні) правила 1987 року [27] У доктринальному вимірі Європейські пенітенціарні правила сформували концептуальні засади правового регулювання праці засуджених, відповідно до яких трудова діяльність осіб, позбавлених волі, перестала розглядатися як самостійний засіб карального впливу чи додатковий елемент покарання. Натомість праця була визнана важливим інструментом реалізації виправного процесу, спрямованим на формування у засуджених професійних навичок, соціально корисних установок та підготовку засуджених до подальшої реінтеграції в суспільство після звільнення.

Подальший розвиток зазначеної концепції знайшов своє нормативне закріплення в оновленій редакції Європейських пенітенціарних правил 2006 року, яка не лише зберегла базові принципи попередньої редакції, а й суттєво розширила їх зміст відповідно до сучасних стандартів міжнародної кримінально-виконавчої політики та європейських підходів до забезпечення прав людини. Зокрема, було посилено акцент на індивідуалізації організації праці засуджених з урахуванням їхніх фізичних, психологічних, професійних та соціальних особливостей, інтеграції трудової діяльності до комплексних програм виправлення, ресоціалізації та підготовки засуджених до звільнення. Крім того, дана редакція розвинула принципи справедливої винагороди за працю, охорону праці та безпеки виробничих процесів, а також соціального включення засуджених через механізми фінансової підтримки сім'ї, заощадження заробітку та участі у системах соціального страхування. Таким чином, праця засуджених у сучасній європейській пенітенціарній моделі стала розглядатися як багатофункціональний правовий інститут, що поєднує економічну, виховну, соціальну, виправну і ресоціалізаційну мету [27].

За результатами проведеного дослідження встановлено, що важливою особливістю сучасних міжнародних стандартів є поступова зміна концептуальних підходів до суспільно корисної праці засуджених. Якщо раніше основний акцент робився на її обов'язковому характері та дисциплінарній функції, то сьогодні пріоритет надається її виправному і

ресоціалізаційному потенціалу. Праця розглядається як один із ключових інструментів підготовки засудженого до життя на після звільнення, формування професійних навичок, розвитку відповідальності, самодисципліни та здатності до правослухняної поведінки.

Для України імплементація міжнародних стандартів праці засуджених набула принципового значення в контексті трансформації національної правової системи після вступу до Ради Європи. Зазначений процес став не формальним запозичення міжнародних норм, а глибинною інституційною перебудовою кримінально-виконавчої політики держави, у напрямку забезпечення прав і свобод людини і громадянина, гуманізації виконання покарань та забезпечення мінімальних стандартів поводження із засудженими.

Разом із тим, слушною є позиція вітчизняного науковця І. М. Брошка, який обґрунтовано наголошує, що процес формування національного законодавства, узгодженого з міжнародними стандартами, є складним, багаторівневим та тривалим за своєю природою, а отже, об'єктивно потребує системного застосування комплексу організаційно-правових заходів. Така позиція кореспондує із загальною доктриною поступовості імплементаційних процесів у сфері кримінально-виконавчого права, де нормативне запозичення міжнародних стандартів не може розглядатися як одноразовий акт законодавчого регулювання, а повинно сприйматися як безперервний процес інституційної адаптації, правової інтерпретації та практичного впровадження відповідних вимог у діяльність органів і установ виконання покарань ДКВС України. У цьому контексті особливого значення набуває теза вченого про те, що дотримання положень основних міжнародних договорів у сфері поводження із засудженими та ув'язненими виступає однією з ключових закономірностей розвитку сучасного кримінально-виконавчого права України [11, с. 52]. Йдеться не лише про формальне приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів, а й про необхідність їх реального, змістовного та практично ефективного

втілення у правозастосовну діяльність. Саме тому вивчення базових міжнародних актів, які закріплюють мінімальні стандарти праці засудженими, зокрема у частині організації праці, умов її здійснення та гарантій прав осіб засуджених до позбавлення волі, сьогодні як ніколи набуває особливої наукової та практичної значущості.

Більше того, за нашим переконанням зазначене положення слід розглядати у ширшому контексті доктрини правової гармонізації, відповідно до якої ефективність імплементації міжнародних стандартів залежить не лише від якості нормативного тексту, але й від рівня правової культури, професійної підготовки персоналу органів і установ виконання покарань ДКВС України, їх належного ресурсного забезпечення та наявності дієвих механізмів контролю за дотриманням прав засуджених. У сукупності це формує системну передумову для переходу від декларативного закріплення міжнародних вимог до їх реального функціонування як невід'ємного елементу національного кримінально-виконавчого механізму. Зазначена вище позиція простежується й у працях спеціальних наукових дослідженнях з окресленої проблематики [32; 49; 55].

Таким чином, міжнародні стандарти праці засуджених до позбавлення волі слід розглядати як системоутворюючий нормативний та доктринальний орієнтир розвитку національного кримінально-виконавчого законодавства, що забезпечують збалансування публічних інтересів держави щодо ефективного виконання кримінальних покарань із необхідністю дотримання невідчужуваних прав людини, а також із функціональними потребами пенітенціарної системи. У межах такої парадигми праця засуджених набуває якісно нового змісту, трансформуючись з інструменту адміністративного примусу у правовий засіб виправлення, ресоціалізації та соціальної реінтеграції засуджених до життя після звільнення.

Висновки до першого розділу

1. Проведений аналіз стану та методології наукового дослідження доводить, що інститут кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні нині перебуває на складному етапі реформування та подальшого розвитку. Однією з ключових проблем забезпечення ефективності цього процесу є недостатній рівень сучасного наукового пошуку, відсутність комплексних міждисциплінарних досліджень, а також недостатня розробленість теоретико-методологічних підходів до вдосконалення правового регулювання організації суспільно корисної праці засуджених в умовах реформування кримінально-виконавчої системи. Зазначені обставини істотно ускладнюють формування цілісної концепції модернізації інституту суспільно корисної праці засуджених, здатної забезпечити його відповідність сучасним міжнародним стандартам, європейським пенітенціарним практикам та потребам національної системи виконання кримінальних покарань.

2. Методологія наукового пошуку являє собою цілісну, багаторівневу систему наукового пізнання, яка поєднує філософські засади, загальнонаукові підходи та спеціально-юридичні методи дослідження, що дозволяють сформулювати комплексне уявлення про сучасний стан організації суспільно корисної праці засуджених, визначити рівень її ефективності як засобу виправлення і ресоціалізації, а також виявити наявні проблеми у сфері практичної реалізації норм кримінально-виконавчого законодавства України.

3. Проведений аналіз міжнародно-правових стандартів праці засуджених до позбавлення волі засвідчує, що праця засуджених розглядається не як елемент карального впливу, а як важливий засіб їх виправлення, ресоціалізації та подальшої соціальної реінтеграції до життя у вільному суспільстві. Ефективна реалізація міжнародних стандартів потребує не лише належного нормативного закріплення трудових прав і гарантій засуджених, а й створення відповідних організаційних, правових та

соціально-економічних умов.

Доведено, що послідовна, належна та ефективна імплементація міжнародно-правових стандартів праці засуджених до позбавлення волі у кримінально-виконавче законодавство України сприяє не лише гуманізації пенітенціарної політики, а і підвищує ефективність суспільно корисної праці засуджених як основного засобу їх виправлення, ресоціалізації та забезпеченню належного рівня захисту прав і свобод засуджених.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНО- ВИКОНАВЧИХ ЗАСАД СУСПІЛЬНО КОРИСНОЇ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ

2.1. Нормативно-правове регулювання суспільно корисної праці, засуджених до позбавлення волі в Україні.

Характер взаємовідносин держави та особи є найважливішим показником стану суспільства, його цілей і перспектив розвитку. А становище особи в суспільстві обумовлено не лише її власною активністю, поведінкою чи здібностями, а й особливостями суспільного устрою, що історично сформувався та постійно відтворюється. Такий суспільний організм охоплює вплив різноманітних суспільних явищ і процесів, які суттєво впливають на роль і місце людини в соціумі. До числа таких безумовних реалій суспільства, за справедливим твердженням І. Г. Богатирьова, відноситься і кримінально-виконавча система України [62, с.11], реформування (розвиток) якої має забезпечувати, у тому числі, і належний процес виправлення і ресоціалізації засуджених, одним із основних засобів якого є суспільно корисна праця.

Суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі в Україні є одним із найбільш складних та багатогранних інститутів в системі основних засобів виправлення і ресоціалізації, оскільки її правова природа знаходиться на межі декількох правових сфер: кримінально-виконавчої, трудової, соціальної та міжнародно-правової [103, с. 122].

Особливість правового регулювання цього інституту полягає у тому, що суспільно корисна праця засуджених одночасно виступає:

- одним із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених;
- формою реалізації трудового потенціалу засуджених;

- механізмом набуття засудженими професійних навичок і компетентностей;
- елементом підготовки засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.

Як слушно зазначає А. Х. Степанюк, кримінально-виконавчі правовідносини характеризуються тим, що виникають на підставі вироку суду та пов'язані із реалізацією державою функції виконання кримінального покарання, однак їх зміст не може обмежуватися лише примусовим впливом на особу [95, с. 36–39]. У свою чергу, І. С. Яковець доповнюючи зазначену вище тезу наголошує, що сучасна кримінально-виконавча система повинна забезпечувати баланс між необхідністю виконання покарання та гарантуванням прав і свобод засуджених, оскільки кінцевою метою діяльності держави є не ізоляція особи, а її повернення до суспільства [145, с. 71–74]. Саме тому нормативно-правове регулювання суспільно корисної праці засуджених не може розглядатися лише через призму норм кримінально-виконавчого законодавства. Воно являє собою комплексну систему нормативних положень, які включають: конституційні гарантії прав людини; норми кримінально-виконавчого права; положення трудового законодавства; законодавство у сфері зайнятості та професійної освіти та міжнародні стандарти поведінки із засудженими.

Конституція України визначає фундаментальні засади правового статусу людини і громадянина, які поширюються також на осіб, що перебувають у місцях позбавлення волі.

Відповідно до ст. 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [48]. Ця конституційна норма має принципове значення для розуміння сучасної природи суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі. Адже факт засудження особи до покарання у виді позбавлення волі не означає втрати нею людської гідності або

припинення існування її основних прав. Держава, застосовуючи кримінальне покарання, отримує право на обмеження лише тих прав, які безпосередньо пов'язані із сутністю призначеного покарання. Водночас інші права особи, включаючи право на повагу до гідності, безпечні умови праці, справедливе ставлення та соціальний захист, продовжують діяти. Саме цей конституційний підхід визначає сучасну модель організації праці засуджених до позбавлення волі. Саме на цьому наголошує І. Г. Богатирьов, який зазначає, що гуманізація кримінально-виконавчої політики передбачає переорієнтацію діяльності установ виконання покарань із режимно-каральної моделі на модель виправлення і ресоціалізації засуджених [3, с. 95–98].

В контексті предмету даного наукового дослідження особливе значення має ст. 43 Конституції України, яка закріплює право кожного на працю [48].

Зазначене право має універсальний характер і не припиняється у зв'язку із засудженням особи. Разом із тим перебування у місцях позбавлення волі зумовлює особливості його реалізації:

- вибір виду роботи може бути обмежений;
- діяльність здійснюється під контролем адміністрації;
- умови праці визначаються спеціальним законодавством.

Однак такі обмеження не означають втрати права на трудовий розвиток. Навпаки, держава повинна забезпечити такі умови, за яких суспільно корисна праця сприятиме виправленню і ресоціалізації засуджених.

Н. Б. Болотіна у власних наукових дослідженнях право на працю розглядає як одне із фундаментальних соціальних прав людини, що забезпечує не лише матеріальне існування особи, а й її соціальну інтеграцію. Учена наголошує, що трудова діяльність виконує не тільки економічну, а й соціальну функцію, оскільки через працю особа реалізує свої здібності, підтримує соціальні зв'язки та формує власний статус у суспільстві [10, с. 86].

Такий підхід за нашим переконанням має принципове значення для розуміння суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі, оскільки навіть в умовах ізоляції особа не повинна втрачати можливість соціального розвитку. За словами вченої праця засуджених до позбавлення волі повинна бути спрямована не лише на забезпечення їх трудової діяльності, а на збереження і розвиток соціально корисних якостей засуджених

О. М. Ярошенко розглядає право засуджених на працю як складну систему юридичних можливостей, яка включає не лише доступ засуджених до трудової діяльності, а й гарантії належних умов її здійснення. Науковець справедливо звертає увагу, що сучасне трудове право повинно забезпечувати не просто можливість засуджених працювати, а створення умов для їх професійного розвитку. У зв'язку з чим організація праці засуджених до позбавлення волі повинна бути пов'язана як мінімум із отриманням ними необхідних професійних навичок, підвищенням кваліфікації та підготовкою до майбутнього працевлаштування після звільнення [146, с. 94].

Кримінальний кодекс України, хоча безпосередньо не регламентує порядок організації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі, проте визначає фундаментальні засади застосування кримінального покарання.

Відповідно до ч. 2 ст. 50 КК України: «Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами» [43].

Зазначене положення має принципове значення для визначення правової природи суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі, оскільки дозволяє зробити висновок, що будь-який захід, який застосовується у процесі виконання покарання, повинен оцінюватися не лише через його організаційно-режимне значення, а передусім через його здатність забезпечити досягнення мети покарання.

Отже, суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі не може розглядатися як самостійна виробнича діяльність або виключно як спосіб організації режиму в установах виконання покарань. Її кримінально-виконавче значення визначається тим, наскільки вона сприяє засудженим:

- формуванню правослухняної поведінки;
- розвитку соціально позитивних якостей особистості;
- набуттю професійних навичок;
- підготовці до самостійного життя після звільнення;
- зниженню ризику рецидивного вчинення кримінальних правопорушень.

Як зазначає М. І. Хавронюк, сучасне кримінальне право України повинно виходити з того, що покарання не є самоціллю державного примусу, а має бути спрямоване на досягнення соціально корисного результату, який полягає у виправленні засуджених, а також запобіганні вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами [113, с. 245–248].

Аналогічної позиції дотримується і О. М. Джужа, який наголошує, що сучасна кримінально-виконавча політика повинна бути спрямована не лише на ізоляцію засудженої особи, а на створення умов для її позитивної соціальної трансформації [23, с. 178–181].

Ключове значення в контексті предмету нашого наукового дослідження мають норми кримінально-виконавчого законодавства адже КВК України є основним спеціальним нормативно-правовим актом, який визначає правові засади виконання та відбування кримінальних покарань, а також встановлює систему основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, одне із ключовим місць у системі яких займає суспільно корисна праця.

Водночас аналіз положень КВК України дозволяє зробити висновок, що чинна законодавча модель суспільно корисної праці засуджених сформувалася переважно під впливом традиційного розуміння суспільно корисної праці як одного із засобів виправного впливу, тоді як сучасні

міжнародні стандарти орієнтують держави на формування більш широкої категорії якою являється трудової зайнятості засуджених як комплексного механізму їх виправлення і ресоціалізації.

Проведений аналіз положень КВК України засвідчив, що законодавча конструкція ст. 6 КВК України містить певну внутрішню суперечність, яка полягає у відсутності взаємозв'язку суспільно корисної праці засуджених з іншими основними засобами їх виправлення і ресоціалізації [45].

За справедливим твердженням А. Х. Степанюка основні засоби виправлення ресоціалізації засуджених повинні розглядатися не ізольовано, а як єдина система кримінально-виконавчого впливу, спрямована на формування у засуджених соціально корисних якостей [96, с. 156–159]. Підтримуючи позицію поіменованого вище вченого І. С. Яковець наголошує, що ефективність основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених залежить не від формального застосування кожного з них окремо, а від їх комплексного поєднання відповідно до особливостей конкретного засудженого. У зв'язку з цим вчена акцентує особливу увагу на необхідності переходу від традиційної моделі виконання покарань до пенітенціарної моделі, орієнтованої на повернення особи у суспільство. У цьому контексті суспільно корисна праця повинна бути не просто способом корисної зайнятості засуджених, а механізмом формування їх соціального потенціалу, надзвичайно потрібного для самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення [96, с. 101–104].

Повністю підтримуючи позиції поіменованих вище вчених вважаємо, що однією із найбільш фундаментальних проблем чинного кримінально-виконавчого законодавства України є відсутність нормативного визначення поняття *«суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі»*, у зв'язку з чим промонуємо власне бачення на її визначення – *це врегульована нормами кримінально-виконавчого законодавства форма трудової діяльності засуджених, яка здійснюється з урахуванням їх індивідуальних особливостей, стану здоров'я, професійних здібностей та потреб*

виправлення і ресоціалізації, спрямованої на формування у засуджених соціально корисних навичок та форм та правил поведінки, набуття професійних компетентностей та підготовку засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.

Одним із центральних елементів кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі є правовий механізм їх залучення до суспільно корисної праці. Водночас аналіз ст. 118 КАК України засвідчив, що чинне законодавство сформувало переважно організаційно-правову модель залучення засуджених до суспільно корисної праці, але недостатньо врегулювало ресоціалізаційний потенціал їх трудової діяльності. Іншими словами, КВК України детально визначає як засуджений повинен працювати, але значно менше уваги приділяє питанню: «яким чином ця праця повинна підготувати його до життя після звільнення?». Саме ця проблема на нашу думку є одним із ключових напрямів удосконалення сучасного кримінально-виконавчого законодавства України.

Чинна редакція ст. 118 КВК України недостатньо враховує і принцип індивідуалізації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі [45]. Між тим, сучасна пенітенціарна політика виходить із того, що однакова модель праці не може однаково ефективно впливати на всіх засуджених.

Як зазначає Alison Liebling, ефективність пенітенціарного впливу залежить від здатності установи створити умови, у яких особа зберігає почуття власної гідності та можливість позитивних змін [174, с. 337–340].

Таким чином, ст. 118 КВК України закладає базові правові засади залучення засуджених до суспільно корисної праці, однак її зміст потребує модернізації відповідно до сучасної концепції виправлення і ресоціалізації.

За нашим переконанням організація суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі у першу чергу повинна базуватися на оцінці потреб засудженого, визначенні його професійного потенціалу, врахуванні

ризикі рецидиву вчинення кримінального правопорушення та перспективі працевлаштування після звільнення.

Досить важливим елементом кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці, засуджених до позбавлення волі в Україні є встановлення гарантій реалізації їх трудових прав, оскільки особливий правовий статус особи, яка відбуває покарання у виді позбавлення волі, не означає повного виключення її із системи трудових правовідносин. Навпаки, сучасна пенітенціарна доктрина виходить із того, що обмеження свободи пересування не повинно автоматично призводити до втрати особою інших фундаментальних прав, у тому числі права на безпечну та справедливу працю. Саме тому правове регулювання умов праці засуджених повинно забезпечувати баланс між необхідністю виконання покарання, забезпеченням режиму у місцях позбавлення волі, реалізацією прав людини та досягненням мети виправлення і ресоціалізації засуджених.

А. Х. Степанюк у своїх дослідженнях наголошує, що ефективність застосування основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених безпосередньо залежить від того, наскільки вони відповідають особливостям особи засудженого. Учений обґрунтовує, що універсальний підхід до всіх осіб, які відбувають покарання, не відповідає природі сучасного кримінально-виконавчого права. Особистість засудженого повинна розглядатися як центральний елемент кримінально-виконавчого впливу.

В контексті залучення засуджених до суспільно корисної праці це означає, що вид роботи, її складність та умови виконання повинні визначатися не лише потребами виробництва установи виконання покарань, а й фізичними можливостями засудженої особи, її професійним досвідом та перспективами подальшої соціальної адаптації. Учений фактично обґрунтовує необхідність переходу від виробничої моделі суспільно корисної праці засуджених до особистісно орієнтованої моделі їх трудової зайнятості [97, с. 183].

Важливим елементом правового статусу працюючих засуджених є питання оплати їх праці.

Відповідно до ч. 1 ст. 120 КВК України: «Праця осіб, засуджених до позбавлення волі, оплачується відповідно до її кількості і якості. Форми і системи оплати праці, норми праці та розцінки встановлюються нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України» [45]. Це положення має принципове значення, оскільки підтверджує, що праця засудженого не повинна розглядатися як безоплатна діяльність.

І. Г. Богатирьов звертає увагу, що матеріальна винагорода за працю має важливе значення для формування у засудженого відповідального ставлення до трудової діяльності. Учений зазначає, що без економічного стимулу праця для засудженого може втрачати частину свого соціального значення. На його думку, засуджений повинен бачити у праці не лише обов'язок, а й можливість реалізації власних потреб [7, с. 168]

Подібної точки зору дотримується і К. А. Автухов наголошуючи на тому, що трудова діяльність засуджених повинна відповідати європейським стандартам поводження із особами, позбавленими волі. Одним із таких стандартів є визнання того, що праця має бути корисною та справедливо оплачуваною. При цьому учений звертає окрему увагу на те, що економічна складова праці має значення не лише для матеріального забезпечення, а й для підтримання людської гідності особи [7, с. 166]. У зв'язку з чим на нашу думку, законодавче регулювання суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі повинно бути доповнене як мінімум положеннями щодо:

- індивідуальної оцінки трудового потенціалу засудженого;
- складання індивідуальної програми трудової адаптації;
- врахування перспектив працевлаштування після звільнення;
- поєднання праці із професійним навчанням тощо.

Саме це дозволить трансформувати суспільно корисну працю засуджених до позбавлення волі із традиційного елементу режиму виконання покарання у повноцінний механізм їх виправлення і ресоціалізації.

Ефективність реалізації кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі безпосередньо залежить не лише від рівня нормативного закріплення відповідних положень, а й від організаційно-правового механізму їх практичного забезпечення. Саме тому особливе значення у системі правового регулювання суспільно корисної праці засуджених займає Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23 червня 2005 року № 2713-IV[30], який визначає правові основи діяльності органів і установ виконання покарань, їх завдання, повноваження та організаційну структуру.

Як зазначає А. Х. Степанюк, органи виконання покарань не можуть розглядатися лише як адміністративний механізм реалізації державного примусу, оскільки їх діяльність повинна бути спрямована на досягнення соціально значущої мети — повернення особи до правослухняного життя [94, с. 84–87]. У зв'язку з чим у кримінально-виконавчій доктрині питання ролі органів виконання покарань традиційно розглядається через призму забезпечення балансу між двома основними функціями забезпечення виконання вироку суду та створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених.

Проведений аналіз положень Закону № 2713-IV[30], засвідчив, що чинна модель фактично визначає ДКВС як суб'єкта організації праці, але недостатньо розкриває її роль як суб'єкта формування трудової зайнятості засуджених.

Аналіз практики функціонування установ виконання покарань дозволяє виділити низку системних проблем, однією із ключових являється невідповідність між кількістю засуджених, які потребують трудової зайнятості, та реальною можливістю їх працевлаштування, що призводить до ситуації, коли суспільно корисна праця засуджених, яка законодавчо визначена одним із основних засобів їх виправлення і ресоціалізації, фактично не може бути реалізована щодо значної частини засуджених.

Іншою проблемою є те, що значна частина робіт, які виконуються засудженими, не завжди забезпечує отримання ними професійних навичок, затребуваних після звільнення. У результаті виникає ситуація коли особа працювала під час відбування покарання, але отриманий досвід не забезпечує її конкурентоспроможності після звільнення.

На основі проведеного аналізу пропонується переосмислити функції ДКВС України, адже її завдання у сфері забезпечення суспільно корисної праці засуджених повинні включати не лише організацію робочих процесів, а як мінімум:

- формування індивідуальних програм трудової зайнятості засуджених;
- визначення професійного потенціалу засудженої особи;
- організацію професійного навчання засуджених відповідно до потреб ринку праці;
- забезпечення зв'язку із центрами зайнятості;
- підготовку до працевлаштування засуджених після звільнення.

Суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі за своєю правовою природою є комплексним правовим явищем, яке не може бути повністю врегульоване виключно нормами кримінально-виконавчого законодавства. Незважаючи на те, що визначальну роль у регулюванні суспільно корисної праці засуджених відіграє КВК України, організація трудової діяльності осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, неможлива без застосування положень трудового законодавства.

Кодекс законів про працю України є основним нормативним актом, який визначає загальні засади здійснення трудових правовідносин.

Статтею 2 КЗпП України встановлено право громадян України на працю, - тобто на одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру, - включаючи право на вільний вибір професії, роду занять і роботи, забезпечується державою. Держава створює умови для ефективної зайнятості населення, сприяє працевлаштуванню,

підготовці і підвищенню трудової кваліфікації, а при необхідності забезпечує перепідготовку осіб, вивільнюваних у результаті переходу на ринкову економіку [35].

Це положення має важливе значення для розуміння правового статусу засуджених адже особа, яка відбуває покарання у виді позбавлення волі, не може реалізувати право на працю у повному обсязі, оскільки її свобода пересування обмежена вироком суду. Однак саме обмеження свободи не означає позбавлення людини права на справедливі умови праці, безпечне робоче середовище, оплату результатів праці та професійний розвиток.

За справедливим твердженням О. М. Ярошенко: «Сучасне трудове право має забезпечувати не лише можливість отримання роботи, а й гарантії розвитку трудового потенціалу людини». Науковець підкреслює, що працівник є не просто учасником виробничого процесу, а особистістю, права якої повинні бути захищені [146, с. 118]. У зв'язку з чим особливе значення у нормативному регулюванні суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі має законодавство про охорону праці, адже особа, яка перебуває в установі виконання покарань, не повинна виконувати роботу в умовах, які створюють загрозу її життю або здоров'ю.

Таким чином, аналіз трудового законодавства України дозволяє зробити висновок, що суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі має комплексну правову природу. Вона не може бути віднесена виключно до кримінально-виконавчого права, оскільки за своїм змістом пов'язана із реалізацією фундаментального права людини на працю, з огляду на що сучасний розвиток кримінально-виконавчої політики України неможливо розглядати поза межами міжнародних стандартів поводження із засудженими (докладне вивчення здійснено в підрозділі 1.2. дисертації) оскільки саме вони визначають фундаментальні принципи, відповідно до яких повинна функціонувати пенітенціарна система демократичної держави. [125, с. 43].

Як справедливо зауважує А. Х. Степанюк, імплементація міжнародних стандартів у діяльність кримінально-виконавчої системи України є необхідною умовою її модернізації. Учений підкреслює, що європейський підхід передбачає зміну самої сутності виконання покарання. Йдеться про перехід від системи контролю та ізоляції до системи підготовки особи до повернення у суспільство. У цьому контексті за словами вченого суспільно корисна праця засуджених повинна розглядатися не як виробничий ресурс установ виконання покарань, а як інструмент їх соціального відновлення. Науковець звертає увагу, що міжнародні стандарти вимагають гуманізації умов тримання засуджених до позбавлення волі, забезпечення їх правового статусу та створення необхідних умов для виправлення ресоціалізації та реінтеграції засуджених в суспільство після звільнення [98, с 114].

Проведений аналіз нормативно-правового регулювання суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні дозволяє констатувати, що на сучасному етапі розвитку кримінально-виконавчого законодавства сформовано достатньо розгалужену систему правових норм, які визначають основні засади залучення засуджених до трудової діяльності. Основу цієї системи становлять:

- Конституція України;
- Кримінально-виконавчий кодекс України;
- Кодекс законів про працю України;
- закони України «Про охорону праці», «Про оплату праці», «Про зайнятість населення»;
- міжнародні стандарти поводження із засудженими.

Водночас аналіз змісту зазначених нормативно-правових актів свідчить, що сучасна модель правового регулювання суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі має переважно фрагментарний характер. Законодавець хоч і визначає окремі елементи трудової діяльності засуджених однак не формує цілісної правової конструкції: «суспільно корисна праця як комплексний механізм виправлення, ресоціалізації та

підготовки засудженого до життя після звільнення». Саме ця обставина є основною проблемою сучасного кримінально-виконавчого законодавства України.

Одним із ключових аргументів на користь трансформації інституту суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі є і її кримінологічне значення.

Сучасні дослідження у сфері кримінології свідчать, що одним із найбільш вагомих факторів рецидивної злочинності є відсутність у засуджених після звільнення достатнього і стабільного доходу, професійної кваліфікації, легальної зайнятості, соціально позитивних зв'язків тощо. Саме тому у провідних країнах світу трудова зайнятість засуджених розглядається як один із найбільш ефективних механізмів зниження криміногенних ризиків.

Так Джоан Петерсіліа зазначає, що успішне повернення засуджених після звільнення значною мірою залежить від можливості отримання ними легальної роботи, оскільки працевлаштування забезпечує їх економічну самостійність та сприяє формуванню нового соціального статусу особи [183, с. 92–96].

У свою чергу, Крістофер Угген у своїх емпіричних дослідженнях довів, що стабільна зайнятість може виступати одним із ключових факторів зміни життєвої траєкторії особи та переходу від кримінальної поведінки до соціально прийняттого способу життя [191, с. 529–532].

Отже, кримінологічне значення суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі полягає не лише у формуванні в них під час відбування покарання необхідних трудових навичок, а й у створенні альтернативи кримінальному способу життя норм і правил трудової поведінки.

Саме тому сучасна система виконання покарань повинна оцінювати ефективність суспільно корисної праці засуджених не за виробничими показниками, а за її здатністю забезпечити їх соціальну адаптацію, професійну інтеграцію та зменшення рецидиву кримінальних правопорушень після звільнення

Підсумовуючи вищевикладене, варто констатувати, що однією із ключових проблем нормативно-правового регулювання кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі є застарілість самої законодавчої концепції.

Чинне законодавство України фактично регулює лише процес залучення засудженого до роботи, але не створює повноцінного механізму його трудової ресоціалізації. В умовах сучасної європейської пенітенціарної політики суспільно корисна праця засуджених повинна розглядатися не як окремий елемент режиму виконання покарання, а як складова комплексної системи їх професійного розвитку, трудової адаптації та соціальної реінтеграції до життя у вільному суспільстві.

Саме тому запровадження у кримінально-виконавче законодавство України інституту трудової зайнятості засуджених є одним із ключових напрямів його подальшого розвитку.

2.2. Поняття та зміст кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні

Проблематика визначення поняття та змісту кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі займає одне із центральних місць у сучасній кримінально-виконавчій доктрині, оскільки безпосередньо пов'язана із визначенням ролі держави у процесі виконання покарань та межами допустимого впливу на особу, яка перебуває в умовах ізоляції від суспільства.

В правничій науці будь-яке поняття визначають через призму його системоутворюючих ознак, у зв'язку з чим при дослідженні дефініції «кримінально-виконавчі засади суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі», ми вирішили звернути увагу на сучасні доктринальні положення, теоретичною основою яких стали наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених [117, с. 80].

На думку А. Х. Степанюка, кримінально-виконавче право базується не лише на системі правових норм, а й на сукупності принципів, які визначають зміст діяльності держави у сфері виконання кримінальних покарань та пробації [95, с. 45–48]. У цьому контексті варто зауважити, що в правничій науці категорія «засади» традиційно розглядається як сукупність фундаментальних положень, які визначають сутність, спрямованість та механізм реалізації відповідного правового інституту [81, с. 127; 38, с. 722; 58, с. 270; 99].

За твердженням В. Я. Конопельського, незважаючи на те що «кримінально-виконавчі засади» є досить широко вживаними поняттям, в науці кримінально-виконавчого права досі не існує його загального визначення [38, с. 128].

Підтримуючи наукову точку зору поіменованого вище вченого, Л. І. Олефір, зауважує, що попри всі розбіжності загалом думки вчених у галузі кримінально-виконавчого права щодо дефініції «кримінально-виконавчі засади», збігаються в основних позиціях. Так, до критеріїв визначення кримінально-виконавчих засад вчені зараховують: по-перше, найбільш загальні, вихідні положення, ідеї, що мають фундаментальне значення для виконання й відбування засудженими кримінальних покарань, визначають їх спрямованість, побудову загалом, форму і зміст стадій та інститутів; по-друге, усі вони повинні закріплюватися в нормах кримінально-виконавчого права або в інших нормативно-правових актах, які забезпечують їх реалізацію; по-третє, мають діяти в усіх основних засобах виправлення і ресоціалізації засуджених; по-четверте, порушення будь-якої засади означає незаконність прийняття рішення адміністрацією установи виконання покарань та обов'язкове його скасування [59, с. 23]. Об'єднуючи всі указані вище ознаки під поняттям «кримінально-виконавчі засади» вчена пропонує розуміти виражені в кримінально-виконавчому праві або в інших законодавчих актах вихідні нормативно-керівні начала, які характеризують

його зміст і закріплюють порядок та умови виконання й відбування кримінального покарання та застосування пробації [59, с. 24].

О.Ю. Литвиненко під поняттям «кримінально-виконавчі засади» пропонує розуміти взаємозалежну систему законодавчих та відомчих нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини в певній, визначеній сфері [52, с. 480]. Вивчаючи кримінально-виконавчі засади правового статусу засуджених в місцях несвободи автор зауважує, що під останніми слід розуміти систему упорядкованих кримінально-виконавчим законодавством прав, обов'язків засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк в місцях несвободи ДКВС України, і яка розглядається через призму реформування пенітенціарної системи України та міжнародних стандартів утримання ув'язнених та засуджених»[50, с. 126].

О. Т. Устюжанінова, досліджуючи кримінально-виконавчі засади функціонування ДКВС України, дійшла висновку, що даний інститут потрібно розглядати як вихідні нормативно-керівні положення, що забезпечують реалізацію завдань ДКВС України за різними функціональними напрямками шляхом застосування норм кримінального, кримінально-виконавчого та кримінального процесуального законодавства, а також відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актів, які врегульовують порядок та умови виконання/відбування кримінальних покарань та пробації [108, с. 128].

А. Г. Долгов вивчаючи кримінально-виконавчі засади виправлення засуджених до позбавлення волі пропонує власне бачення на цю дефініцію, під якою автор пропонує розуміти систему множинних елементів, які забезпечуються нормативно-правовими актами (національними або міжнародними), з метою реалізації персоналом установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України, іншими недержавними інституціями, комплексу засобів направлених на виправлення засуджених до позбавлення волі в період їх соціалізації, ресоціалізації та реінтеграції в суспільство [24].

Ю.П. Свинаренко та О.О. Шкута досліджуючи пенітенціарну ресоціалізацію засуджених до позбавлення волі на певний строк, під даним поняттям пропонують розуміти вихідні нормативно-керівні та інституціональні положення, спрямовані на реалізацію комплексу заходів кримінально-виконавчого характеру, що застосовуються до засуджених, в залежності від індивідуальних особливостей кожного, і направлені на свідоме їх відновлення в соціальному статусі повноправного члена суспільства та забезпечують реальну можливість повернення засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя після звільнення з місць несвободи [80].

Проаналізовані вище наукові точки зору вітчизняних вчених дають можливість зробити висновок, що *«кримінально-виконавчі засади»* необхідно розглядати як *систему нормативних положень, принципів, організаційних механізмів та правових гарантій, які визначають сутність, спрямованість та механізм реалізації відповідного правового інституту.*

Великий тлумачний словник сучасної української мови під поняття «праця» пропонує розуміти діяльність людини; сукупність цілеспрямованих дій, що потребують фізичної або розумової енергії та мають своїм призначенням створення матеріальних і духовних цінностей [13, с. 1102].

На відміну від інших форм активності, праця характеризується:

- усвідомленою метою;
- наявністю конкретного результату;
- соціальною значущістю;
- включенням особи у систему суспільних відносин.

Саме через працю людина не лише задовольняє власні потреби, а й набуває соціального досвіду, професійних навичок та здатності виконувати суспільно корисні функції.

Ще Г. В. Ф. Гегель одним із перших у класичній філософії розглянув працю не лише як економічний процес, а як форму розвитку людської особистості. Учений зауважував, що через працю людина виходить за межі

природного існування, формує власну самосвідомість та набуває соціального статусу. Це положення має принципове значення для кримінально-виконавчого права, оскільки засуджені, які перебувають в умовах ізоляції, не повинні втрачати здатність до соціально корисної діяльності. Навпаки, одним із завдань держави є використання трудового потенціалу засудженої особи з метою її виправлення, ресоціалізації, трудової адаптації та соціальної реінтеграції до життя у вільному суспільстві.

Таким чином, праця засуджених має подвійний результат: зовнішній, що полягає у створенні певного продукту та внутрішній, яким являється розвиток самої особистості засудженого [15, с. 148]. Для кримінально-виконавчої сфери другий аспект має особливе значення. Адже метою залучення засуджених до суспільно корисної праці не може бути виключно отримання економічного результату.

У матеріалістичній філософській концепції К. Маркса праця розглядається як фундаментальна форма взаємодії людини із навколишнім світом. Учений наголошував, що праця є процесом, у якому людина свідомо змінює природу та одночасно змінює власну сутність. Особливість людської праці полягає у її свідомості, цілеспрямованості та соціальній обумовленості [56, с. 189]. В контексті предмету даного наукового дослідження цей підхід дозволяє зробити важливий висновок, що праця засуджених повинна оцінюватися не лише через виробничий результат, а через її здатність впливати на особистість. Саме тому суспільно корисна праця засуджених у місцях позбавлення волі повинна бути спрямована на формування у засуджених трудових навичок, розвиток їх відповідального ставлення до суспільно корисної праці та підготовку до самостійного життя після звільнення.

Е. Fromm розглядав працю через призму розвитку людської особистості. Учений звертав увагу, що праця може мати справжню соціальну цінність лише тоді, коли вона не відчужує людину, а сприяє її розвитку [165, с. 117]. Цей підхід є особливо важливим при дослідженні суспільно корисної

праці засуджених до позбавлення волі адже залучення особи до будь-якої роботи саме по собі не гарантує досягнення виправного результату. А для реалізації ресоціалізаційного потенціалу засуджених їх праця повинна мати суспільно корисний зміст, відповідати здібностям особи, сприяти професійному її розвитку та формувати позитивну мотивацію до життя у правовому соціумі.

Отже проведений аналіз філософських категорії поняття «праця» дозволяє зробити висновок, що її сутність не обмежується процесом створення матеріальних благ. Праця є:

- способом розвитку особистості;
- формою соціальної інтеграції;
- механізмом формування відповідальності;
- засобом набуття соціально корисного досвіду тощо. Саме ці характеристики створюють основу для розуміння того, чому суспільно корисна праця засуджених законодавцем включена до системи основних засобів їх виправлення і ресоціалізації.

Якщо праця у загальносоціальному розумінні є універсальною формою людської діяльності, спрямованою на створення матеріальних і духовних благ, то суспільно корисна праця засуджених є спеціальною формою їх трудової діяльності, яка:

- здійснюється в умовах виконання кримінального покарання;
- регламентується нормами кримінально-виконавчого законодавства;
- має визначену законом мету;
- використовується як основний засіб виправлення і ресоціалізації засуджених [104, с. 198].

Отже, головна відмінність полягає не у самому процесі виконання роботи, а у соціально-правовому призначенні такої діяльності.

Як бачимо категорія «суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі» є однією з найбільш дискусійних у сучасній кримінально-виконавчій доктрині, оскільки поєднує у собі елементи різних історичних

моделей виконання покарань. Її зміст протягом розвитку пенітенціарної системи зазнавав суттєвої трансформації: від переважного сприйняття праці як елементу покарання та дисциплінарного впливу до сучасного розуміння її як інструменту виправлення, ресоціалізації та підготовки засуджених до життя після звільнення. Саме тому сучасне дослідження суспільно корисної праці потребує відмови від формального підходу, за якого її сутність визначається лише через факт залучення засудженого до певного виду робіт.

В контексті предмету даного наукового дослідження ключовим є питання: чи відповідає сама категорія «суспільно корисна праця» сучасній концепції пенітенціарної системи, заснованій на повазі до прав людини, гуманізації виконання покарань, виправленні і ресоціалізації засуджених?

На нашу думку, відповідь на це питання може бути позитивною, за умови зміни її змістовного наповнення.

У чинному кримінально-виконавчому законодавстві України термін «суспільно корисна праця» використовується без визначення його змісту. Адже законодавець не визначає:

- які саме ознаки роблять працю «суспільно корисною»;
- у чому полягає її відмінність від звичайної трудової діяльності;
- яке співвідношення між суспільною користю та виправленням і ресоціалізацією засуджених. Це створює певну нормативну невизначеність.

Адже виникає ряд запитань:

- чи є суспільно корисною лише та праця, яка створює матеріальний продукт для суспільства?
- чи суспільно корисною є також діяльність, яка забезпечує позитивну зміну особистості засудженого?

На нашу думку, сучасна кримінально-виконавча доктрина повинна виходити саме з другого підходу. Адже у сучасних умовах суспільна корисність праці засуджених повинна розглядатися у двох взаємопов'язаних площинах. По-перше, зовнішня суспільна корисність, що проявляється у виконанні робіт, створенні продукції чи підтримці функціонування установ

виконання покарань та СІЗО. По-друге, внутрішня соціальна корисність, що полягає у позитивних змінах самої особи засудженого:

- формування відповідальності;
- розвиток трудової мотивації;
- набуття професійних навичок;
- відновлення соціальних зв'язків;
- підготовка до законного способу життя після звільнення.

Саме друга складова повинна бути визначальною у сучасній пенітенціарній моделі.

Підтримуючи зазначену вище точку зору, вітчизняний вчений О. О. Шкута обґрунтовує необхідність переходу від традиційної карально-ізоляційної моделі до соціально орієнтованої моделі виконання покарань, наголошуючи на тому, що ефективність кримінально-виконавчої системи повинна оцінюватися не лише через забезпечення порядку та режиму, а через її здатність забезпечити позитивні зміни у поведінці та свідомості засуджених. У такій моделі, за словами вченого, суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі виступає не як спосіб використання їх трудового потенціалу, а як один із механізмів їх соціального відновлення, як у період відбування покарання так і після звільнення [131, с. 112].

Узагальнюючи викладене вище ми приходимо до висновку, що *«кримінально-виконавчі засади суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі - це система закріплених нормами кримінально-виконавчого права принципів, правових положень та організаційних механізмів, які визначають зміст, порядок та умови залучення засуджених до суспільно корисної діяльності як засобу їх виправлення, ресоціалізації та підготовки до самостійного правомірного життя після звільнення»*.

Переходячи до розкриття змісту кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні варто зауважити, що у теорії права принципи розглядаються як фундаментальні керівні положення, що визначають сутність, спрямованість та закономірності

функціонування відповідного правового інституту. Їх значення полягає не лише у формальному закріпленні певних вимог до правового регулювання, а у визначенні загальної концепції розвитку законодавства та практики його застосування.

Як слушно зазначає А. Х. Степанюк, кримінально-виконавчі принципи відображають основні закономірності виконання покарання та визначають межі діяльності органів і установ виконання покарань [95, с. 51–54].

У сфері суспільно корисної праці засуджених система принципів має особливе значення, оскільки трудова діяльність особи, яка перебуває в умовах позбавлення волі, знаходиться на перетині декількох правових площин: кримінально-виконавчої; трудової; соціальної та міжнародно-правової. Саме тому принципи забезпечення суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі повинні забезпечувати баланс між необхідністю виконання вироку суду, забезпеченням встановленого порядку виконання та відбування покарання, повагою до прав людини та досягненням мети виправлення і ресоціалізації засуджених.

Базовим принципом будь-якої діяльності держави, у тому числі пов'язаної із застосуванням кримінального покарання є принцип законності.

На думку І. С. Яковець, законність у кримінально-виконавчій сфері не може розумітися лише як формальне виконання нормативних приписів, оскільки вона повинна включати забезпечення реального дотримання прав і свобод засуджених [145, с. 112–115].

Особливість реалізації цього принципу полягає в тому, що держава має забезпечити не лише реалізацію права засуджених на працю, а й реалізувати безпечні умови праці, справедливу оплату за виконану засудженим роботу, відповідність роботи індивідуальним можливостям засудженого, відсутність експлуатаційного характеру трудової діяльності засуджених тощо.

Наступним фундаментальним принципом є принцип поваги до людської гідності. Його значення полягає у тому, що засудження особи не означає втрату нею статусу людини та припинення дії основоположних прав.

Це положення має безпосереднє значення для організації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі, адже їх праця не може бути: способом приниження людської гідності, додатковим покаранням чи засобом примусового використання людини. Вона повинна забезпечувати відновлення соціального статусу особи.

Як зазначає Е. Goffman, інституційне середовище закритих установ виконання покарань має ризик формування так званої «інституціоналізації особи», коли людина втрачає здатність самостійно приймати рішення та функціонувати у вільному суспільстві [167, с. 45–48]. Саме тому трудова діяльність засуджених не повинна підсилювати їх залежність від пенітенціарної системи, а формувати автономність до нормального та правового життя у сумісільстві після звільнення.

Принцип гуманізму означає, що застосування покарання повинно здійснюватися із врахуванням людської природи особи та можливості її позитивної зміни.

У сфері забезпечення суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі він проявляється через заборону використання праці засуджених як форми їх страждання, з урахування стану здоров'я кожного засудженого, забезпечення безпечних умов праці та недопущення дискримінації. Адже міжнародні стандарти прямо передбачають, що праця засуджених повинна мати позитивний характер і сприяти підготовці до життя після звільнення.

Принцип ресоціалізаційної спрямованості суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі. Його сутність полягає у тому, що головним результатом трудової діяльності засуджених повинно бути не виробництво продукції, а формування їх соціальної особистості. Відповідно, оцінка ефективності суспільно корисної праці засуджених повинна здійснюватися не лише за економічними показниками, а за такими критеріями як отримання професії, формування трудової дисципліни, зменшення криміногенних ризиків та можливість працевлаштування після звільнення.

В контексті предмету даного наукового дослідження саме цей принцип дозволяє сформулювати відмінність між суспільно корисною працею засуджених і їх трудовою зайнятістю як механізмом соціальної інтеграції у суспільство після звільнення.

Проведений аналіз сучасного стану організації суспільно корисної праці засуджених в Україні, міжнародних стандартів та досвіду європейських держав дозволяє зробити висновок, що традиційна категорія «суспільно корисна праця засуджених» вже не повністю відображає сучасне призначення трудової діяльності засуджених в умовах позбавлення волі.

Проблема полягає не у втраті значення суспільно корисної праці як одного із основних засобів виправлення і ресоціалізації, а у тому, що її сучасне нормативне та доктринальне розуміння є занадто вузьким.

Категорія «суспільно корисна праця» фактично концентрується на самому процесі роботи, тоді як сучасна кримінально-виконавча політика повинна концентрувати увагу на кінцевому результаті, що полягає у здатності засудженої особи після звільнення самостійно вести правомірне життя, забезпечувати себе законним шляхом та інтегруватися у суспільство.

Саме тому нами пропонується концептуально новий підхід, який полягає у розгляді суспільно корисної праці засуджених через категорію «трудова зайнятість засуджених до позбавлення волі».

Першим і базовим елементом авторської концепції є діагностично-підготовчий блок, сутність якого полягає у необхідності переходу від універсального підходу до організації суспільно корисної праці засуджених до індивідуалізованої моделі трудового впливу.

Традиційна модель суспільно корисної праці засуджених часто виходить із наявності в установі виконання покарань певних робочих місць та можливості залучення особи до доступного виду діяльності. Однак такий підхід не завжди враховує особистісні характеристики засуджених, їх попередній професійний досвід, рівень освіти, стан здоров'я, мотивацію до

суспільно корисної праці, перспективи працевлаштування після звільнення тощо.

У результаті виникає ситуація, коли засуджені фактично працюють, але така діяльність не створює для них реальних можливостей соціальної інтеграції у суспільство після звільнення. Саме тому першим етапом трудової зайнятості засуджених повинно бути не залучення особи до будь-якої доступної роботи, а комплексне вивчення її трудового потенціалу.

Такий підхід відповідає принципу індивідуалізації виконання покарання, який є одним із фундаментальних принципів сучасної пенітенціарної політики нашої держави.

У межах запропонованої концепції діагностично-підготовчий блок повинен включати:

1) кримінально-виконавче вивчення особистості засудженого, що передбачає встановлення: характеру криміногенної поведінки; рівня соціальної дезадаптації; мотивації до позитивних змін. Що дозволяє визначити, які саме форми трудового впливу будуть найбільш ефективними.

2) оцінювання трудового потенціалу засудженого, що включає аналіз: попереднього професійного досвіду; рівня освіти; наявних професійних навичок; фізичних та психологічних можливостей. Метою такого оцінювання є не просто визначення здатності засудженого працювати, а встановлення шляхів його подальшого професійного розвитку.

3) формування індивідуальної програми трудової зайнятості засудженого. На основі отриманої інформації повинна формуватися індивідуальна програма, яка визначає: напрям професійної підготовки; вид майбутньої трудової діяльності; необхідність навчання; перспективи після звільнення.

Таким чином, перший блок забезпечує перехід від принципу: «засуджений працює там, де є можливість» до принципу: «засуджений отримує таку трудову підготовку, яка дозволить йому успішно інтегруватися після звільнення».

Другим фундаментальним елементом авторської концепції є освітньо-кваліфікаційний блок. Його необхідність обумовлена тим, що сама праця засуджених без професійного розвитку не завжди здатна забезпечити виправний і ресоціалізаційний результат.

Однією із найбільших проблем осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, є відсутність конкурентоспроможності на ринку праці. Особа може мати досвід роботи в установі виконання покарань, однак якщо цей досвід не відповідає сучасним потребам економіки, не підтверджений професійною кваліфікацією та не забезпечує можливості засудженому працевлаштування, то його виправне і ресоціалізаційне значення суттєво знижується. Саме тому трудова зайнятість повинна включати не лише роботу, а й професійний розвиток.

Освітньо-кваліфікаційний блок повинен включати: професійне навчання; перепідготовку; підвищення кваліфікації; набуття сучасних професійних компетентностей.

Цей підхід повністю відповідає положенням Європейських пенітенціарних правил, відповідно до яких праця та професійна підготовка засуджених повинні спрямовуватися на підвищення можливостей їх працевлаштування після звільнення.

Третім структурним елементом запропонованої концепції є безпосередньо трудово-практичний блок, який є центральною складовою системи трудової зайнятості засуджених, оскільки саме через практичну трудову діяльність реалізується поєднання отриманих знань, професійних навичок та формування соціально позитивної поведінки особи [105, с. 120].

Водночас принципово важливо наголосити, що у запропонованій концепції сама трудова діяльність не розглядається як самоціль.

Її кримінально-виконавче значення полягає не лише у тому, що засуджений виконує певну роботу, а у тому, що через цю діяльність формується його здатність до відповідального, самостійного та правомірного життя після звільнення.

Саме ця обставина принципово відрізняє сучасну концепцію трудової зайнятості від традиційного розуміння суспільно корисної праці.

У класичній моделі основним питанням було забезпечення факту зайнятості засудженого.

У сучасній моделі ключовим є питання: який соціальний і професійний результат отримає особа внаслідок цієї діяльності?

Одним із найбільш важливих аспектів трудово-практичного блоку є його здатність впливати на формування відповідального ставлення особи до власної поведінки.

Кримінально-протиправна поведінка засуджених у багатьох випадках пов'язана не лише з порушенням кримінально-правових норм, а й із деформацією соціальних установок їх особистості, зокрема:

- знеціненням суспільно прийнятних способів досягнення цілей;
- відсутністю стабільних життєвих орієнтирів;
- низьким рівнем відповідальності;
- небажанням докладати зусиль для законного забезпечення власних потреб.

Такий зв'язок має важливе виправне та ресоціалізаційне значення, оскільки формує альтернативну модель досягнення життєвих цілей, не через кримінально-протиправну поведінку, а через законну працю.

Як зазначає І. Г. Богатирьов, виправлення засудженого неможливе без формування у нього внутрішньої готовності до правомірної поведінки, а засоби кримінально-виконавчого впливу повинні бути спрямовані не лише на зовнішнє дотримання правил, а на зміну соціальної орієнтації [5, с. 99]. У зв'язку з чим, трудова зайнятість засуджених виконує не лише організаційну, а й глибоку особистісно-перетворюючу функцію.

Важливим результатом трудово-практичного блоку є формування у засуджених навичок організованої поведінки. Адже трудова діяльність передбачає: дотримання встановленого порядку; виконання визначених завдань; взаємодію з іншими особами; відповідальність за кінцевий

результат; дотримання часових меж тощо. Саме ці характеристики дозволяють праці засуджених виконувати функцію соціального тренування особи.

Особа, яка тривалий час перебуває в умовах ізоляції, об'єктивно ризикує втратити частину соціальних навичок, необхідних для нормального функціонування у суспільстві. А тому трудова діяльність засуджених повинна забезпечувати не просто їх фізичну зайнятість, а відновлення здатності особи діяти у межах соціально прийнятних правил.

У цьому контексті праця виступає своєрідним механізмом повернення особи до звичайного соціального середовища.

Однією із ключових проблем традиційної моделі суспільно корисної праці є недостатній зв'язок між діяльністю засудженого під час відбування покарання та його можливостями після звільнення.

У багатьох випадках суспільно корисна праця в установі виконання покарань не забезпечує набуття сучасної професії, отримання документально підтвердженої кваліфікації чи адаптації до реального ринку праці.

Саме тому трудово-практичний блок повинен будуватися за принципом: «робота під час виконання покарання повинна бути максимально наближена до майбутньої трудової діяльності після звільнення». Це означає необхідність залучення засуджених до сучасних видів трудової діяльності, використання технологій професійного навчання, співпраці із роботодавцями та врахування потреб регіонального ринку праці. Що являється характерним для європейських пенітенціарних систем.

Четвертим елементом авторської концепції є соціально-адаптаційний блок, який забезпечує зв'язок між трудовою діяльністю під час відбування покарання та майбутнім життям особи після звільнення.

Його необхідність обумовлена тим, що сама по собі суспільно корисна праця не гарантує виправлення і ресоціалізації засуджених.

Особа може отримати певні професійні навички, але залишитися соціально неготовою до повернення у суспільство.

Саме тому трудова зайнятість повинна включати заходи, спрямовані на:

- відновлення соціальних зв'язків;
- формування навичок самостійного життя;
- розвиток відповідальності;
- підготовку до вирішення побутових та економічних питань після звільнення.

Як справедливо зазначає О. О. Шкута, сучасна пенітенціарна система повинна розглядатися як механізм соціального повернення особи, а не лише як система виконання покарання [131, с. 186]. У зв'язку з чим одним із негативних наслідків тривалого позбавлення волі є втрата особою звичайного соціального статусу.

Після тривалого перебування в установі виконання покарань особа часто стикається із труднощами працевлаштування, недовірою роботодавців, розривом професійних зв'язків, економічною залежністю тощо.

Трудова зайнятість дозволяє поступово відновити соціальний статус через повернення особи до ролі працівника, економічно самостійного громадянина та учасника суспільно корисних відносин.

Саме тому праця має не лише економічне, а й глибоке соціальне значення.

Постпенітенціарний блок є завершальним структурним елементом запропонованої концепції трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі та визначає її практичну спрямованість.

Його значення обумовлено тим, що процес виправлення і ресоціалізації засудженого не може вважатися завершеним у момент закінчення строку покарання або звільнення особи з установи виконання покарань.

Сам факт звільнення не означає автоматичного повернення особи до повноцінного соціального життя.

Навпаки, саме після виходу із місць позбавлення волі особа найчастіше стикається із найбільш складним етапом, що полягає у необхідності адаптації до умов відкритого суспільства.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що за словами опитаних нами респондентів з числа засуджених, до основних проблем, які виникають у них після звільнених, належать:

- відсутність постійного місця роботи (86,7%);
- втрата професійних зв'язків (42,4%);
- складність адаптації до сучасного ринку праці (72,3%);
- економічна нестабільність (51,4%);
- негативне ставлення частини суспільства та роботодавців (48,7%);
- повернення до попереднього криміногенного середовища (18,3%);

Саме тому трудова зайнятість засуджених не може обмежуватися періодом відбування покарання. А повинна створювати механізм переходу від пенітенціарного середовища до підготовки засуджених до звільнення з подальшим їх працевлаштуванням і соціальною інтеграцією засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. У зв'язку з чим одним із центральних елементів постпенітенціарного блоку є забезпечення реального працевлаштування звільненої особи. Що має не лише соціальне, а й кримінологічне значення так як забезпечує: стабільне джерело законного доходу; включення особи у соціально позитивні відносини; формування почуття відповідальності; зниження залежності від кримінального середовища.

У кримінологічній науці загальновизнаним є положення, що соціальна дезадаптація, безробіття та відсутність легальних способів забезпечення життєвих потреб є одними із факторів, які можуть сприяти повторній злочинності.

Саме тому трудова зайнятість виступає не лише засобом виправлення конкретної особи, а й механізмом спеціально-кримінологічного запобігання.

Як зазначає О. М. Литвинов, сучасна система протидії злочинності повинна включати комплекс соціально-правових заходів, спрямованих на усунення причин та умов, які сприяють кримінальній поведінці [53, с. 169].

Однією із ключових проблем сучасної української моделі є відсутність належної наступності між діяльністю установ виконання покарань та соціальним середовищем після звільнення.

Тому за твердженням О.О. Шкути постпенітенціарний блок трудової зайнятості повинен передбачати комплексну взаємодію органів пробації, державної служби зайнятості, органів місцевого самоврядування, роботодавців, громадських організацій та соціальних служб [140, с. 215]. У цьому контексті важливим є перехід від пасивної моделі: «особа звільнилася та самостійно вирішує питання працевлаштування» до активної європейської моделі, за якою «держава забезпечує супровід особи у процесі повернення до суспільства».

У межах авторської концепції постпенітенціарний блок повинен включати:

1. Попередню підготовку засуджених до звільнення.

Ще під час відбування покарання необхідно:

- визначати перспективи працевлаштування засудженого;
- встановлювати контакти із потенційними роботодавцями;
- формувати індивідуальний план соціальної адаптації засудженого.

2. Допомогу у працевлаштуванні.

Після звільнення повинні забезпечуватися:

- професійне консультування засудженого;
- сприяння засудженому у пошуку роботи;
- підтримка засудженого у проходженні співбесід;
- допомога засудженому у відновленні документів.

3. Соціальний супровід.

Особливо важливим є супровід осіб, які мають підвищені ризики рецидивної злочинності.

До таких заходів можуть належати:

- консультаційна підтримка;
- контроль виконання індивідуальної програми адаптації;
- допомога у вирішенні побутових проблем.

Таким чином, поступенітенціарний блок завершує логічну конструкцію авторської моделі трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі.

Без цього елемента:

- професійне навчання втрачає практичний сенс;
- праця в установі виконання покарань залишається ізольованою;
- виправлення і ресоціалізація засуджених набуває формального характеру.

Саме тому трудова зайнятість повинна розглядатися як безперервний процес, який включає визначення трудового потенціалу засуджених, їх професійну підготовку, безпосередню трудову діяльність, підготовку до звільнення, подальше працевлаштування, та соціальну інтеграцію засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що сучасна кримінально-виконавча система України потребує переходу від традиційного розуміння суспільно корисної праці засуджених як окремого засобу їх виправлення і ресоціалізації до комплексної концепції трудової зайнятості.

Авторська концепція трудової зайнятості засуджених ґрунтується на таких основних положеннях:

1. праця засуджених є не лише способом організації діяльності в умовах ізоляції, а механізмом формування соціально позитивної особистості;
2. головним критерієм ефективності праці є не сам факт її виконання, а здатність особи використати набуті навички після звільнення;
3. трудова зайнятість засуджених має комплексний характер і включає:
 - діагностично-підготовчий блок;

- освітньо-кваліфікаційний блок;
- трудово-практичний блок;
- соціально-адаптаційний блок;
- постпенітенціарний блок;

4. трудова зайнятість повинна стати самостійним кримінально-виконавчим механізмом забезпечення виправлення, ресоціалізації та реінтеграції засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.

Підсумовуючи викладене можна зробити висновок, що зміст кримінально-виконавчих засад трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі становить сукупність правових, організаційних, соціальних та педагогічних положень, які регламентують порядок залучення засуджених до суспільно корисної праці, забезпечення їх професійного розвитку, формування трудових компетентностей та підготовки до самостійного життя після звільнення.

2.3. Роль та місце суспільно корисної праці у реінтеграції засуджених до життя після звільнення

Характер взаємовідносин між державою та особою традиційно розглядається юридичною наукою як один із фундаментальних критеріїв оцінки рівня демократичного розвитку держави, ефективності функціонування її правової системи та ступеня забезпечення прав і свобод людини та громадянина [8, с. 126]. Саме зміст, спрямованість і правові механізми реалізації цих взаємовідносин відображають не лише рівень розвитку національного законодавства, а й систему соціальних цінностей, на яких ґрунтується сучасна пенітенціарна політика. У правовій державі людина, її життя, честь, гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, що зумовлює необхідність побудови таких правових механізмів, які забезпечують ефективний баланс між інтересами

держави, суспільства та окремої особи, у тому числі й у сфері виконання кримінальних покарань.

Водночас правовий статус особи в суспільстві визначається не лише її індивідуальними якостями, поведінкою чи здатністю реалізовувати належні їй права та виконувати юридичні обов'язки. Він значною мірою залежить від історично сформованої моделі суспільного устрою, рівня розвитку демократичних інститутів, соціально-економічних умов, ефективності державного управління та змісту правової політики. Сукупність зазначених факторів формує соціально-правове середовище, у межах якого здійснюється реалізація конституційних прав людини, визначаються гарантії їх захисту та забезпечується функціонування механізмів юридичної відповідальності.

Особливе місце серед таких соціально-правових інститутів посідає кримінально-виконавча система України, яка, за справедливим твердженням І. Г. Богатирьова, є невід'ємною складовою державного механізму забезпечення правопорядку та одним із визначальних елементів реалізації кримінально-виконавчої політики держави [62, с. 11]. За твердженням О.О. Шкути її функціонування безпосередньо впливає не лише на ефективність виконання кримінальних покарань, а й на рівень забезпечення прав і законних інтересів засуджених, стан законності в установах виконання покарань, а також на результативність процесів їх виправлення і ресоціалізації засуджених. Саме тому реформування кримінально-виконавчої системи повинно бути спрямоване не лише на вдосконалення організаційно-правових засад діяльності органів і установ виконання покарань ДКВС України, а й на запровадження ефективних механізмів забезпечення виправлення і ресоціалізації засуджених [136, с. 156]

За нашим переконанням сучасний розвиток кримінально-виконавчої системи України вимагає не лише удосконалення окремих правових норм, які регламентують порядок виконання покарання у виді позбавлення волі, а й переосмислення фундаментальних підходів до визначення ролі та місця основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених.

Одним із таких засобів традиційно визнається суспільно корисна праця. Її значення у кримінально-виконавчій системі історично пояснюється тим, що праця є одним із найбільш універсальних соціальних механізмів формування особистості.

Через включення особи у трудову діяльність формуються:

- відповідальність за результати власної поведінки;
- здатність до самоконтролю;
- навички взаємодії з іншими людьми;
- повага до соціально прийнятних правил;
- потреба у законному способі забезпечення власного існування.

Саме тому суспільно корисна праця засуджених не може розглядатися лише як організаційний елемент діяльності установ виконання покарань. Вона має значно глибший соціально-правовий зміст, оскільки виступає одним із механізмів повернення особи до суспільства.

Разом з тим варто зауважити, що саме після повернення засуджених в суспільство вони зтикаються з рядом проблем, однією із найбільш складних в системі яких є негативний вплив тривалої ізоляції засуджених.

Пенітенціарна ізоляція неминуче призводить до обмеження або втрати соціальних контактів, життєвих установок, професійних навичок, конкурентоспроможності на ринку праці, формування залежності від інституційного середовища тощо. У кримінології цей процес отримав назву пенітенціарної інституціоналізації, яка характеризується поступовою адаптацією засуджених до умов життя у кримінально-виконавчій установі закритого типу та одночасним зниженням їх здатності самостійно функціонувати поза її межами. Класичне дослідження цього явища здійснив американський соціолог Е. Goffman, який зазначав, що установи виконання покарань закритого типу як правило формують досить специфічне середовище, у якому засуджена особа поступово втрачає попередні соціальні ролі та змушена пристосовуватися до внутрішніх правил установи виконання покарань [167, с. 14–17]. Саме тому одним із головних завдань сучасної

кримінально-виконавчої системи має стати є не лише забезпечення ізоляції засуджених від суспільства, а й мінімізація негативних наслідків перебування особи у виправній колонії. У цьому аспекті суспільно корисна праця засуджених виконує компенсаторну функцію. Вона дозволяє не лише зберігати навички соціально організованої діяльності, а й підтримувати здатність засуджених діяти відповідно до встановлених правил, формувати у них відповідальність за результат власної діяльності та створювати модель поведінки, яка може бути перенесена у суспільне життя після звільнення.

Як зазначає D. van Zyl Smit, сучасне пенітенціарне право повинно забезпечувати не максимальне обмеження особи, а створення умов, за яких після завершення покарання вона зможе повернутися до суспільства без додаткових соціальних бар'єрів [162, с. 101–104].

Одним із найбільш важливих аспектів реінтеграції засуджених у суспільство після звільнення є формування власного соціального капіталу. Під яким слід розуміти не лише їх здатність після звільнення взаємодіяти з іншими людьми, а й забезпечувати собі необхідні та достатні засоби існування без повернення до кримінально-протиправної діяльності.

Наукові дослідження у сфері пенітенціарної соціології свідчать, що засуджені, які після звільнення мають стабільну трудову зайнятість, значно рідше повертаються до кримінально-протиправної поведінки. Це пояснюється тим, що працевлаштування зменшує економічну мотивацію до вчинення нового кримінального правопорушення, створює соціальну відповідальність та формує альтернативні життєві перспективи.

Як зазначає Т. Hirschi, у власній теорії соціального контролю, включеність особи у систему соціально схвалюваних зв'язків та діяльності значно скорочує ймовірність її девіантної поведінки [169, с. 16–18].

Таким чином, суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі виконує не лише економічну чи виховну функцію, а формує їх соціально корисні зв'язки, які є необхідною умовою успішної реінтеграції засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в

суспільстві після звільнення. Одним із найбільш складних аспектів якої є професійна адаптація засуджених.

Саме сфера зайнятості після звільнення значною мірою визначає можливість особи:

- забезпечувати власні життєві потреби законним шляхом;
- відновлювати соціально корисні зв'язки;
- уникати повернення до кримінального середовища;
- підтримувати правомірну модель поведінки.

У цьому контексті суспільно корисна праця засуджених під час відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк повинна розглядатися як своєрідний підготовчий етап до майбутньої їх професійної діяльності після звільнення. Вона не повинна обмежуватися лише фактом виконання певної роботи в установі виконання покарань, а має забезпечувати формування необхідних професійних компетентностей, трудової мотивації, навичок організованої діяльності та відповідальності за результат праці.

Проведений науковий аналіз засвідчив, що саме відсутність стабільної трудової зайнятості засуджених є одним із найбільш вагомих факторів, які ускладнюють їх поступову адаптацію до життя у вільному соціумі.

Як зазначає S. Maruna, процес успішного повернення особи до суспільства залежить не лише від припинення кримінально-протиправної поведінки, а й від формування нового соціального статусу, у якому засуджений сприймає себе як повноправний член суспільства [177, с. 7–10]. Відповідно до цієї концепції суспільно корисна праця відіграє роль не лише економічного ресурсу, а й механізму зміни самоідентифікації особи.

Особа, яка після звільнення має можливість легально працювати, поступово переходить від соціальної ролі засудженого до соціальної ролі працівника, члена суспільства та економічно самостійної особи. Саме така зміна соціальної ідентичності, за нашим переконанням, є одним із ключових чинників успішної ресоціалізації засуджених.

Одним із головних критеріїв ефективності виправлення і ресоціалізації засуджених є рівень рецидивної злочинності серед осіб, які відбули покарання. Саме тому сучасні підходи до виконання покарань оцінюють не лише умови утримання засуджених, а передусім здатність кримінально-виконавчої системи забезпечити їх успішне повернення до суспільства. У цьому аспекті суспільно корисна праця виконує важливу кримінологічну функцію. Її вплив на зниження рецидиву проявляється через декілька механізмів.

1. Формування легального джерела існування. Одним із факторів кримінальної поведінки часто є економічна нестабільність. Особа, яка не має можливості забезпечити себе законним шляхом, може повернутися до кримінальної діяльності як альтернативного способу отримання доходу. Тому працевлаштування після звільнення є не лише соціальним, а й кримінологічним фактором профілактики.

2. Зниження впливу кримінального середовища. Безробіття після звільнення часто призводить до повернення особи до попередніх соціальних контактів. Натомість трудова зайнятість створює нове соціальне оточення, формує позитивні зв'язки та забезпечує включення у правомірну систему правовідносин.

3. Формування відповідальної поведінки. Регулярна праця формує дотримання відповідних правил поведінки у суспільстві, відповідальність особи, її здатність планувати власне майбутнє та орієнтацію на законні способи досягнення цілей. Адже за справедливим твердженням R. J. Sampson та J. H. Laub: «Соціальна стабільність та наявність легальних соціальних зв'язків є одним із ключових факторів, які стримують особу від повторної злочинної поведінки» [187, с. 136–138].

Основна проблема полягає у тому, що в Україні історично сформувалася модель, у якій праця засуджених переважно розглядалася через призму:

- забезпечення зайнятості осіб, які утримуються в установах виконання покарань;
- підтримання режиму;
- функціонування виробничих підрозділів кримінально-виконавчих установ.

Натомість її основна сучасна функція полягає, яка полягає у підготовці засуджених до правомірного життя після звільнення до поки нажаль не отримала достатнього нормативного та організаційного забезпечення. Такий стан значною мірою пояснюється тим, що чинний КВК України, закріплюючи суспільно корисну працю як один із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених (стаття 6 КВК України), фактично не визначає механізму її зв'язку із майбутнім соціальним статусом особи.

Іншими словами, законодавство регламентує факт залучення засуджених до суспільно корисної праці, порядок виконання ними своїх трудових функцій та організацію виробничої діяльності. Проте недостатньо регулює або не регулює взагалі професійні перспективи засуджених, їх підготовку до звільнення, взаємодію із роботодавцями, соціальний супровід засуджених після звільнення тощо.

Як справедливо зазначає І. С. Яковець, сучасна кримінально-виконавча система повинна оцінюватися не лише за тим, наскільки ефективно вона забезпечує ізоляцію особи від суспільства, а передусім за тим, наскільки вона здатна підготувати засуджену особу до повернення у суспільство після звільнення [145, с. 145–148].

Однією із найбільш суттєвих проблем сучасної кримінально-виконавчої системи є відсутність належної наступності між трудовою діяльністю засуджених під час відбування покарання і їх працевлаштуванням після звільнення.

Фактично існує два відокремлені процеси: праця в установі виконання покарань і пошук засудженими роботи після звільнення. Між якими відсутній ефективний правовий та організаційний зв'язок. У результаті чого

виникає ситуація, коли засуджена особа працює протягом тривалого часу, набуває певного досвіду та виконує виробничі функції, але після звільнення не має реального механізму використати отримані навички в подальшому. Що не лише знижує, а й подекуди нівелює ресоціалізаційний ефект їх суспільно корисної праці.

У сучасній пенології така проблема отримала назву «розриву реінтеграції», тобто ситуації, коли позитивні зміни, сформовані під час перебування засуджених в установі виконання покарань, не підтримуються після повернення їх у суспільство після звільнення.

Як зазначає А. Coyle, головною метою пенітенціарної системи має бути підготовка людини до життя поза межами установи виконання покарань, а тому всі програми, включаючи їх трудову діяльність, повинні мати чітку орієнтацію на майбутню свободу [161, с. 84–87].

Отже, суспільно корисна праця засуджених повинна розглядатися не як завершений процес у межах установи виконання покарань, а як перший етап довгострокової програми їх соціальної інтеграції до життя після звільнення

Наступною проблемою є недостатня індивідуалізація трудової діяльності засуджених. Адже чинна вітчизняна кримінально-виконавча практика переважно базується на наявності вільних робочих місць, виробничих потреб установ виконання покарань та їх можливостей. Однак європейська пенітенціарна доктрина виходить із того, що засуджені повинні бути не пасивними виконавцями роботи, а активними учасниками процесу власного виправлення і ресоціалізації. У зв'язку з чим індивідуалізація суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі повинна передбачати врахування: по-перше, особистісних характеристик засудженого (вік, стан здоров'я, психологічні особливості), його освітнього рівня (наявність освіти, професійний рівень, наявність кваліфікації) кримінологічних факторів (характер вчиненого кримінального правопорушення, ризик повторної кримінально-опротиправної діяльності,

соціальне оточення) та перспектив після звільнення (потреби ринку праці та можливість працевлаштування).

Як зазначають D. Andrews та J. Bonta, ефективність виправного впливу залежить від відповідності програми потребам конкретної особи, а універсальні підходи мають значно нижчу результативність [147, с. 58–62]. Тому авторами доцільно пропонується впровадження індивідуальних програм трудової ресоціалізації засуджених.

Одним із найбільш важливих напрямів реформування є забезпечення наступності між виконанням покарання, підготовкою засуджених до звільнення та їх постпенітенціарним супроводом органами пробації.

На сьогодні система пробації в Україні вже виконує важливу роль у сфері соціальної адаптації засуджених до життя після звільнення, однак взаємодія між органами пробації та установами виконання покарань у сфері трудової реінтеграції засуджених потребує посилення.

У зв'язку з чим на підставі проведеного дослідження нами й пропонується модернізувати існуючу модель шляхом переходу від категорії «суспільно корисна праця засуджених» до категорії «трудова зайнятість засуджених» як безперервного процесу формування соціально адаптованої особистості.

Отже, проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що суспільно корисна праця засуджених є одним із найбільш важливих кримінально-виконавчих механізмів соціальної реінтеграції засудженої особи до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.

Її значення полягає не у самому факті виконання роботи, а у здатності сформувати у засуджених професійний потенціал, їх соціальну відповідальність, економічну самостійність та готовність до правомірного життя після звільнення.

Водночас сучасна модель України потребує переходу від виробничо-організаційної концепції суспільно корисної праці засуджених до

ресоціалізаційної моделі їх трудової зайнятості, у якій головним критерієм ефективності буде не обсяг виробництва, а рівень успішної адаптації особи після звільнення.

Висновки до другого розділу

1. Встановлено, що сучасна модель нормативно-правового регулювання суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі має фрагментарний характер, оскільки недостатньо визначає виправний і ресоціалізаційний потенціал суспільно корисної праці засуджених, її зв'язок із професійним навчанням, трудовою адаптацією та майбутнім працевлаштуванням після звільнення.

Обґрунтовано необхідність переходу від виробничо-адміністративної моделі суспільно корисної праці до особистісно орієнтованої моделі трудової зайнятості засуджених, яка має враховувати професійний потенціал особи, її індивідуальні потреби, можливість набуття кваліфікації та перспективи соціальної адаптації.

2. Встановлено, що кримінально-виконавчі засади суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні являють собою систему нормативних положень, принципів, правових гарантій та організаційних механізмів, які визначають порядок залучення засуджених до трудової діяльності як засобу їх виправлення, ресоціалізації та підготовки до самостійного правомірного життя після звільнення.

Доведено, що сучасне розуміння суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі не може обмежуватися лише фактом виконання засудженими певних робіт чи отриманням виробничого результату. Її основне кримінально-виконавче значення полягає у формуванні в засуджених відповідальності, трудових навичок, соціально позитивних установок та створенні умов для успішної інтеграції у суспільство після звільнення.

Обґрунтовано необхідність переосмислення традиційної категорії «суспільно корисна праця» з урахуванням сучасних підходів до виконання покарань та запропоновано концепцію трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі, яка передбачає комплексний підхід до визначення трудового потенціалу особи, її професійної підготовки, практичної трудової діяльності, соціальної адаптації та підготовки до звільнення.

3. Встановлено що суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі є важливим кримінально-виконавчим механізмом їх виправлення, ресоціалізації та підготовки до повернення у суспільство після звільнення. Її значення полягає не лише у виконанні трудових функцій, а передусім у формуванні відповідальності, трудових навичок, соціально позитивних установок та здатності особи забезпечувати власні потреби законним шляхом.

Доведено, що чинна модель організації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні недостатньо орієнтована на їх подальшу соціальну адаптацію, оскільки відсутній належний взаємозв'язок між трудовою діяльністю під час відбування покарання, професійною підготовкою та працевлаштуванням після звільнення.

Обґрунтовано необхідність переходу від виробничо-організаційної моделі суспільно корисної праці до концепції трудової зайнятості засуджених, яка передбачає індивідуалізацію трудового впливу, розвиток професійного потенціалу особи та забезпечення її успішної соціальної реінтеграції після звільнення.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ ЗАСАД СУСПІЛЬНО КОРИСНОЇ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ

3.1. Сучасний стан суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні

Сучасний стан суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні необхідно розглядати через призму загальних трансформацій кримінально-виконавчої політики держави, яка сьогодні поступово переходить від традиційної моделі виконання покарань, заснованої переважно на ізоляційному та режимному впливі, до європейської моделі, орієнтованої на забезпечення прав людини, виправлення, ресоціалізацію та підготовку засудженого до повернення у суспільство після звільнення. У цьому контексті суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі набуває особливого кримінально-виконавчого значення, оскільки виступає одним із найбільш комплексних засобів впливу на особистість засуджених. Її специфіка полягає у тому, що вона одночасно поєднує виховний, соціальний, економічний та адаптаційний потенціал, забезпечуючи не лише організацію зайнятості особи в умовах ізоляції, а й формування навичок, необхідних для самостійного життя засуджених після звільнення.

Як зазначає А. Х. Степанюк, сутність сучасного виконання покарань полягає не лише у забезпеченні передбачених законом обмежень прав і свобод засуджених, а у створенні системи впливу, яка спрямована на формування у них позитивних соціальних якостей та готовності до правомірної поведінки після відбуття покарання. У цьому механізмі, за словами вченого, суспільно корисна праця посідає особливе місце, оскільки саме через трудову діяльність особа набуває досвіду відповідальної

поведінки, дисциплінованості та соціально корисної активності [93, с. 136–142].

Поділяючи зазначений вище підхід, І. С. Яковець звертає увагу, що сучасна система виконання покарань не повинна обмежуватися лише контролем за поведінкою засуджених та забезпеченням їх ізоляції від суспільства. Її основним завданням має бути створення умов для збереження та розвитку соціального потенціалу особи. Саме тому такі засоби виправлення і ресоціалізації засуджених, як суспільно корисна праця, здобуття загальної середньої та/або професійної освіти та професійна підготовка, повинні розглядатися як механізми подолання негативних наслідків пенітенціарної ізоляції [144, с. 118–123].

Разом з тим варто зауважити, що як показало проведене дослідження сучасний стан суспільно корисної праці засуджених в Україні характеризується певною суперечністю між її нормативним призначенням та фактичним змістом реалізації. З одного боку, кримінально-виконавче законодавство України визначає суспільно корисну працю як один із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. А з іншого, практична організація трудової діяльності осіб, позбавлених волі, значною мірою залишається пов'язаною із функціонуванням виробничої системи установ виконання покарань ДКВС України, забезпеченням внутрішніх господарських потреб та підтриманням зайнятості засуджених. Саме ця обставина свідчить про необхідність переосмислення сучасного змісту суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні.

На нашу думку, ключовим критерієм її ефективності у сучасних умовах не може бути лише сам факт залучення засуджених до суспільно корисної праці або економічний результат діяльності виробничих підрозділів установ виконання покарань ДКВС України.

Головним критерієм на нашу думку повинно бути те, наскільки праця засуджених сприяє формуванню у них соціально позитивних установок, забезпечує набуття засудженими професійних компетентностей, зменшує

ризик їх рецидивної злочинності та створює реальні передумови для працевлаштування засуджених після звільнення.

Як обґрунтовує І. Г. Богатирьов, виправлення засуджених неможливе лише шляхом застосування обмежень та контролю. Необхідним є використання таких засобів, які дозволяють особі поступово змінити власне ставлення до суспільно корисної праці, суспільних норм та відповідальності за власну поведінку [5, с. 95–101]. Повністю розділяючи позицію поіменованого вище вченого хочемо зауважити, що суспільно корисна праця засуджених виконує декілька взаємопов'язаних функцій: по-перше, вона забезпечує формування відповідальності засуджених, оскільки результат їх трудової діяльності безпосередньо залежить від особистого внеску людини; по-друге, праця підтримує соціальну активність засуджених, які в умовах тривалої ізоляції ризикують втратити зв'язок із суспільними моделями поведінки; і по-третє, вона створює основу для майбутньої економічної самостійності засуджених після звільнення.

За твердженням О. О. Шкути, сучасна пенітенціарна система повинна розглядатися не лише як механізм виконання кримінального покарання, а як система соціального впливу, спрямованого на повернення засудженої особи до суспільства. Відповідно, усі засоби виправлення і ресоціалізації засуджених, у тому числі суспільно корисна праця, повинні оцінюватися через їх здатність забезпечити позитивну зміну їх особистості та підготувати засуджених до життя у вільному соціумі [131, с. 231–237].

Як уже зазначалося вище сучасна модель реалізації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні сформувалася під впливом історичних особливостей розвитку кримінально-виконавчої системи, в якій трудова діяльність традиційно займала одне з центральних місць серед засобів впливу на засуджену особу.

На сучасному етапі організація праці засуджених здійснюється через систему взаємопов'язаних організаційно-правових форм, основними серед яких є:

- залучення засуджених до суспільно корисної праці (ст. 118 КВК України) [45];
- виконання засудженими робіт із господарського обслуговування установ виконання покарань (ст. 89 КВК України) [45];
- здобуття засудженими професійної освіти та професійних кваліфікацій (ст. 125 КВК України) [45];
- інші види суспільно корисної діяльності, що відповідають меті виправлення і ресоціалізації засуджених.

Разом із тим сучасний стан функціонування цих форм свідчить, що вони потребують переосмислення з позицій не лише організації зайнятості засуджених, а й забезпечення їх подальшої соціальної інтеграції після звільнення.

Традиційною та найбільш поширеною формою реалізації суспільно корисної праці засуджених залишається їх залучення до виробничої діяльності підприємств установ виконання покарань ДКВС України, в порядку визначеному ст. 118 КВК України [45].

Історично такі підприємства створювалися як складова системи виконання покарань, основними завданнями яких були:

- забезпечення права засуджених на працю;
- організація виробничого процесу засуджених в умовах ізоляції;
- формування трудових навичок засуджених;
- залучення засуджених до суспільно корисної діяльності тощо.

Водночас сучасне розуміння ролі таких підприємств суттєво відрізняється від традиційного виробничого підходу.

Якщо раніше основний акцент робився на самому факті суспільно корисної праці засуджених, то сьогодні першочергового значення набуває питання, який саме соціальний результат забезпечує така діяльність. Іншими словами, ефективність виробничої діяльності установ виконання покарань ДКВС України повинна визначатися не лише обсягом виготовленої продукції чи економічними показниками, а тим, наскільки вона сприяє:

- набуттю професійних компетентностей засудженими;
- формуванню відповідального ставлення засуджених до суспільно корисної праці;
- підготовці засуджених до майбутнього працевлаштування після звільнення ;
- зниженню ризиків рецидивної злочинності тощо.

На це звертає увагу у своїх наукових працях і О. О. Шкута, який обґрунтовує необхідність розгляду пенітенціарної системи як комплексної соціально-правової моделі, де всі засоби впливу на засуджених повинні бути спрямовані на досягнення кінцевої мети, що полягає у їх поверненні до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. У такій моделі, за словами поіменованого вище вченого, суспільно корисна праця повинна виконувати не лише функцію забезпечення прав засуджених, а й виступати механізмом формування необхідних соціальних компетентностей, необхідних для життя у правовому суспільстві. [131, с. 205–214].

Разом із тим аналіз сучасного стану підприємств установ виконання покарань ДКВС України свідчить про наявність низки проблем, які обмежують їх виправний і ресоціалізаційний потенціал. До основних із них належать: недостатність сучасного виробничого обладнання; обмеженість фінансових ресурсів; складність залучення стабільних замовників; недостатня відповідність окремих видів виробництва сучасним потребам ринку праці; недостатня орієнтація виробничої діяльності на професійний розвиток засуджених тощо.

У результаті виникає ситуація, коли засуджені хоча й фактично зайняті суспільно корисною працею, однак така діяльність не завжди забезпечує набуття ними навичок, які матимуть для них практичне значення після звільнення у виді позбавлення волі.

Окремим напрямом суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі є залучення їх до робіт із господарського обслуговування

установ виконання покарань, в порядку визначеному ст. 89 КВК України [45]. Такий вид діяльності має важливе організаційне значення, оскільки забезпечує належне функціонування слідчих ізоляторів та підтримання необхідних умов тримання засуджених. До таких робіт можуть належати: обслуговування житлових і побутових приміщень; ремонтні роботи; благоустрій території; роботи із забезпечення функціонування інфраструктури СІЗО тощо.

Позитивним аспектом такого виду суспільно корисної праці є формування у засуджених навичок самоорганізації, відповідальності та дотримання встановленого порядку відбування покарання.

Однак з позиції сучасної пенітенціарної політики її можливості як засобу виправлення і ресоціалізації засуджених є досить обмеженими. Основна причина полягає у тому, що така діяльність не завжди пов'язана із набуттям засудженими професійних кваліфікацій, які могла б бути використані ними після звільнення. У зв'язку з чим господарське обслуговування може розглядатися лише як один із елементів системи суспільно корисної праці засуджених, але не як основний напрям їх професійної підготовки.

Як справедливо зазначає І. С. Яковець, одним із ключових завдань сучасної кримінально-виконавчої системи є створення умов, за яких засуджений не втрачає соціальних можливостей, а отримує нові ресурси для повернення до суспільства [144, с. 123–128]. В даному контексті особливого значення набуває поєднання трудової діяльності із професійною підготовкою засуджених. До прикладу, якщо до 2010 р. для засуджених, які не мали робітничої професії, за якою вони могли бути працевлаштовані у виправній колонії, обов'язковою була підготовка на курсах професійного навчання робітників на виробництві, то з часу прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань» від 21 січня 2010 р. № 1828-VI [66] навчання на таких курсах є правом

засуджених до позбавлення волі (ч. 4 ст. 125 КВК України) [45]. Як доводять результатами проведеного дослідження, саме здобуття професійної освіти та професійних кваліфікацій дозволяє засудженим подолати один із головних недоліків традиційної моделі суспільно корисної праці, що полягає у відсутності зв'язку між роботою під час відбування покарання та можливістю працевлаштування після звільнення. Дану тезу підтвердили 76,4% опитаних нами респондентів з числа засуджених та 62,8% персоналу виправних колоній ДКВС України.

Саме тому, за нашим переконанням, сучасна модель суспільно корисної праці повинна передбачати визначення професійних можливостей засуджених, їх професійну орієнтацію, навчання необхідним професіям, практичне застосування отриманих знань та практичну підготовку засуджених до працевлаштування після звільнення.

Отже, проведений аналіз організаційних форм реалізації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі свідчить, що в Україні сьогодні сформована певна система залучення засуджених осіб до трудової діяльності, яка включає виробничу працю, господарське обслуговування установ виконання покарань та СІЗО і професійне навчання засуджених. Разом із тим сучасний стан цієї системи демонструє наявність суттєвої проблеми, яка полягає у тому, що існуючі форми суспільно корисної праці засуджених переважно забезпечують їх корисну зайнятість під час перебування в установі виконання покарань та не завжди формують у засуджених необхідний потенціал для їх успішної інтеграції у суспільство після звільнення. Саме тому, за нашим переконанням, подальше удосконалення кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні повинно бути спрямоване на зміну самої концепції її організації, що полягає не лише в самій організації суспільно корисної праці, а формуванні відповідної системи трудової зайнятості засуджених як засобу їх виправлення, ресоціалізації та підготовки до життя після звільнення.

Як показали результати проведеного дослідження сучасний стан суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні характеризується наявністю суттєвого протиріччя між її нормативним призначенням та фактичним змістом реалізації. Незважаючи на те, що кримінально-виконавче законодавство визначає працю одним із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, практична організація трудової діяльності осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, не завжди забезпечує досягнення саме цієї мети. Основна проблема полягає у тому, що традиційна модель суспільно корисної праці засуджених сформувалася переважно як елемент виконання покарання, забезпечення трудових прав засуджених осіб в умовах ізоляції та необхідності забезпечення функціонування виробничих підрозділів установ виконання покарань. Водночас сучасна пенітенціарна політика виходить із необхідності переорієнтації усіх засобів виправного впливу на підготовку засуджених до самостійного життя після звільнення. У зв'язку з чим, ми повністю підтримуємо наукову точку зору О. О. Шкути, який наголошує, що сучасна кримінально-виконавча система повинна розглядатися не лише як механізм реалізації кримінального покарання, а як комплексна соціально-правова система, основним завданням якої є створення умов для виправлення засуджених, їх ресоціалізації та повернення до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. У цьому контексті, за словами вченого, всі засоби впливу на засуджених, включаючи суспільно корисну працю, повинні оцінюватися через їх здатність забезпечити позитивну зміну особистості [131, с. 211–218].

Отже, основною проблемою сучасної моделі суспільно корисної праці засуджених є недостатня відповідність її організації сучасному розумінню виправлення, ресоціалізації та реінтеграції засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Іншою суттєвою проблемою сучасної моделі суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі є невідповідність між її законодавчо визначеною метою та фактичним змістом організації.

Відповідно до сучасної концепції виконання покарань, праця засудженого повинна бути спрямована на:

- формування відповідального ставлення засуджених до виконання обов'язків;
- розвиток у засуджених соціально корисних навичок;
- набуття засудженими професійних компетентностей;
- підготовку засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Однак на практиці трудова діяльність засуджених нерідко зводиться до забезпечення самого права їх на працю, без належного врахування довгострокового соціального результату. Фактично виникає ситуація, коли особа виконує певну роботу, дотримується трудової дисципліни, бере участь у виробничому процесі, але при цьому не завжди набуває тих навичок, які дозволили б їй успішно інтегруватися у суспільство після звільнення.

На цю проблему звертає увагу А. Х. Степанюк, який наголошує, що ефективність засобів виправлення і ресоціалізації засуджених визначається не формальним їх застосуванням, а реальним впливом на особистість засудженого та формуванням у нього готовності до правомірного способу життя після звільнення [93, с. 145–151].

Таким чином, сучасна проблема, за нашим переконанням, полягає у необхідності зміни самого підходу: від оцінки суспільно корисної праці за фактом залучення засуджених до роботи до оцінки її результативності через рівень соціальної підготовки засуджених до звільнення.

Наступною системною проблемою є те, що у сучасній практиці організації праці засуджених до позбавлення волі зберігається значний вплив виробничо-господарського підходу.

З моменту набрання чинності КВК України підприємства установ виконання покарань почали функціонувати як механізм організації суспільно корисної праці осіб, які перебувають в умовах ізоляції. Така модель мала певне позитивне значення, оскільки забезпечувала право засуджених на працю, набуття ними трудових навичок, підтримання трудової дисципліни та частково забезпечувало функціонування самих установ виконання покарань. Водночас у сучасних умовах вона не може залишатися основною метою трудової діяльності засуджених, адже основна проблема виникає тоді, коли економічна доцільність виробничого процесу починає домінувати над кримінально-виконавчим призначенням суспільно корисної праці засуджених. Іншими словами, виникає ризик зміщення акценту не на те, який результат отримує засуджений від його залучення до суспільно корисної праці, а на те, який виробничий результат забезпечує його праця.

Такий підхід не відповідає сучасній європейській концепції виконання покарань, відповідно до якої праця осіб, позбавлених волі, повинна бути спрямована передусім на розвиток їхніх трудових здібностей та підготовку до життя після звільнення.

Європейські пенітенціарні правила встановлюють, що організація праці засуджених повинна бути максимально наближена до позитивних аспектів звичайного трудового життя та сприяти отриманню навичок, необхідних для майбутньої інтеграції засуджених у суспільство [27, п. 26.1–26.17].

Однією з найбільш принципових проблем сучасної моделі суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі є відсутність системного зв'язку між суспільно корисною працею засуджених у період відбування покарання та їх подальшим професійним життям після звільнення.

Сьогодні основним показником ефективності суспільно корисною праці засуджених не може бути лише факт їх трудової діяльності. Набагато важливішими є питання чи забезпечує така трудова діяльність можливість засудженим після звільнення отримати роботу, конкурувати на ринку праці та відмовитися від кримінально-протиправного способу отримання доходу.

Якщо трудова діяльність у місцях позбавлення волі не формує таких можливостей то її виправний і ресоціалізаційний вплив зводиться до нуля.

Саме тому сучасна модель залучення засуджених до суспільно корисної праці повинна передбачати не просто суспільно корисну працю, а комплекс відповідних заходів, що полягають у професійній орієнтації засуджених, їх професійному навчанні, з набуттям необхідних кваліфікацій, самій праці засуджених в період відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, підготовці засуджених до звільнення та подальшому їх працевлаштуванні. Це фактично свідчить про необхідність переходу від вузького поняття «суспільно корисна праця» до ширшої категорії «трудова зайнятість засуджених».

Таким чином, аналіз сучасного стану суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні дозволяє виділити основну суперечність існуючої моделі: суспільно корисна праця хоча й визнається одним із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, однак її організація не завжди забезпечує повноцінну їх підготовку до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя після звільнення.

Основними проблемами сучасної моделі є: невідповідність між кримінально-виконавчим призначенням суспільно корисної праці та практикою її реалізації; переважання виробничо-господарського підходу над виправним і ресоціалізаційним; недостатній зв'язок із майбутнім працевлаштуванням та відсутність комплексного підходу до професійного розвитку засудженого.

Саме ці проблеми за нашим переконанням обумовлюють необхідність подальшого удосконалення кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці та формування нової моделі трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі як сучасного засобу їх виправлення і ресоціалізації.

Однією із найбільш суттєвих проблем сучасної моделі організації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні є недостатній рівень її індивідуалізації.

Сучасна кримінально-виконавча політика ґрунтується на розумінні того, що засуджена особа не є однорідним об'єктом кримінально-виконавчого впливу. Кожен засуджений має власні соціальні, психологічні, освітні, професійні та кримінологічні характеристики його особистості, які безпосередньо впливають на ефективність застосування до нього основних засобів виправлення і ресоціалізації. Саме тому організація суспільно корисної праці засуджених повинна здійснюватися не за принципом формального залучення особи до будь-якої доступної роботи, а на основі попереднього вивчення її особистості, визначення професійного потенціалу та перспектив подальшої соціальної адаптації після звільнення.

Як слушно зазначає І. С. Яковець, індивідуалізація виконання покарання є однією із фундаментальних засад кримінально-виконавчого права, оскільки ефективність впливу на засудженого залежить від правильного визначення комплексу заходів, які відповідають його особистісним характеристикам та потребам [144, с. 157–163].

У сфері залучення засуджених до суспільно корисної праці принцип індивідуалізації набуває особливого значення, оскільки саме через трудову діяльність формується значна частина соціальних компетентностей особи.

За нашим переконанням ефективна організація суспільно корисної праці повинна передбачати врахування віку засудженого, його стану здоров'я, рівня освіти, наявності професійної підготовки, попереднього трудового досвіду, особистісних характеристик, мотивації до виправлення і ресоціалізації та кримінологічних ризиків.

Однак сучасна практика свідчить, що зазначені фактори не завжди повною мірою враховуються при визначенні виду трудової діяльності засуджених. У результаті виникає ситуація, коли суспільно корисна праця засуджених виконує переважно організаційну функцію, яка полягає у забезпеченні їх трудової діяльності, при цьому майже не використовується як інструмент формування майбутньої соціальної мотивації та професійної перспективи засуджених.

В контексті зазначеного вище, особливої уваги потребує проблема недостатньої інтеграції суспільно корисної праці засуджених із системою професійної освіти та їх професійної підготовки до звільнення.

У сучасних умовах праця засуджених не може розглядатися лише як процес виконання певних виробничих завдань. Її основним результатом має бути формування у засуджених таких компетентностей, які дозволять їм після звільнення самостійно адаптуватися у суспільстві.

Однак існуюча модель не завжди забезпечує такий результат. Нерідко засуджені виконують просто нескладні виробничі операції, без перспективи отримати ні нової професії, а ні підвищити свій рівень кваліфікації чи набути навичок, затребуваних на сучасному ринку праці.

Таким чином, виникає певний парадокс коли особа формально залучена до суспільно корисної праці, однак сама праця не завжди створює умови для її майбутньої соціальної інтеграції у суспільство після звільнення.

На цю проблему звертають увагу сучасні дослідники кримінально-виконавчої системи, які наголошують, що трудова діяльність засуджених повинна бути безпосередньо пов'язана із процесом їх підготовки до звільнення. Адже за справедливим твердженням А. Х. Степанюка сутність ресоціалізації полягає не лише у зміні поведінки особи в умовах виконання покарання, а у створенні передумов для її успішного функціонування після повернення у суспільство [93, с. 168–174].

Саме тому праця засуджених повинна бути інтегрована із професійною орієнтацією, професійним навчанням, необхідною перекваліфікацією, формуванням навичок пошуку роботи та підготовкою до виходу на ринок праці після звільнення.

Ще однією проблемою сучасної моделі є недостатній зв'язок між організацією праці під час відбування покарання та постпенітенціарною адаптацією особи до життя у вільному соціумі [132, с. 258].

Сама по собі трудова діяльність засуджених не гарантує їм успішної реінтеграції до життя на волі.

За словами опитаних нами респондентів з числа засуджених до позбавлення волі на певний строк, після звільнення вони часто стикаються із комплексом проблем (відсутність роботи (64,8%), втрата соціальних зв'язків (36,2%), складність адаптації до сучасних економічних умов (29,7%), недостатність професійних навичок (42,4%), негативне ставлення суспільства та роботодавців (29,6%) тощо) саме тому праця засуджених до позбавлення волі повинна розглядатися як складова ширшої системи підготовки особи до звільнення.

Як зазначає О. М. Литвинов, сучасна кримінологічна політика повинна орієнтуватися не лише на реагування на вже вчинене кримінальне правопорушення, а й на створення умов, які зменшують криміногенні ризики його вчинення у майбутньому [53, с. 201–207]. У цьому контексті працевлаштування засуджених після звільнення є одним із ключових факторів попередження рецидивної злочинності. Адже особа, яка має можливість отримувати законний дохід, володіє професійними навичками та включена у соціально корисні зв'язки, значно менше схильна до повернення у кримінальне середовище.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що основна проблема сучасної моделі суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі полягає не у втраті самого значення праці засуджених, а у недостатньо комплексному підході до її організації.

Суспільно корисна праця засуджених, як кримінально-виконавча категорія, традиційно охоплює переважно сам процес виконання роботи. Однак сучасні умови вимагають ширшого розуміння.

Ефективна модель повинна включати не лише працю, а весь комплекс заходів, спрямованих на формування здатності засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві, що передбачає оцінку трудових здібностей засудженої особи, її професійної орієнтації, навчання, залучення до суспільно корисної праці, паралельне

набуття необхідних професійних компетентностей, підготовка до звільнення та подальше працевлаштування.

Саме тому в межах цього дослідження нами обґрунтовується необхідність поступового переходу від традиційного розуміння суспільно корисної праці до категорії трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі. Така трансформація не заперечує значення суспільно корисної праці засуджених як одного із основних засобів їх виправлення і ресоціалізації, а навпаки розширює її зміст, наповнюючи сучасним соціальним та пенітенціарним значенням.

Як справедливо зазначає О. О. Шкута, ефективність пенітенціарної системи повинна визначатися не лише здатністю забезпечити виконання покарання, а насамперед її спроможністю створити умови для позитивної зміни особистості засудженого та його подальшої інтеграції у суспільство [131, с. 236–242]. У цьому контексті засоби виправлення і ресоціалізації, серед яких особливе місце займає праця, повинні оцінюватися через їх реальний вплив на формування соціально корисних якостей особи.

Підсумовуючи зазначене вище варто зауважити, що сучасна модель суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні має значний виправно-ресоціалізаційний потенціал, однак її ефективність обмежується недостатньою індивідуалізацією, слабким зв'язком із професійним розвитком засуджених та відсутністю комплексної системи їх підготовки до життя після звільнення.

Саме ці недоліки свідчать про необхідність концептуального оновлення кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених шляхом формування моделі їх трудової зайнятості як одного з основних засобів виправлення, ресоціалізації та подальшої реінтеграції засуджених у суспільство після звільнення.

Проведений аналіз сучасного стану суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні дозволяє зробити висновок, що цей інститут залишається одним із найбільш важливих елементів

кримінально-виконавчого впливу, який має значний потенціал у сфері виправлення, ресоціалізації та підготовки особи до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Аналіз практики реалізації суспільно корисної праці засуджених засвідчив, що сучасна модель має низку системних проблем, які знижують її кримінально-виконавчу ефективність. До основних із них належать: збереження переважно виробничого підходу до організації праці засуджених до позбавлення волі; недостатня орієнтація трудової діяльності засуджених на майбутнє працевлаштування; недостатній рівень індивідуалізації трудового впливу; недостатній зв'язок суспільно корисної праці засуджених із постпенітенціарною їх адаптацією тощо.

3.2. Зарубіжний досвід праці засуджених до позбавлення волі

Розвиток сучасних підходів до праці засуджених до позбавлення волі нерозривно пов'язаний із формуванням міжнародних стандартів, проведений аналіз яких засвідчив, що у другій половині XX століття відбулося поступове переосмислення ролі праці засуджених: від сприйняття її як елементу покарання та дисциплінарного впливу до розуміння як одного із основних засобів соціального відновлення засудженої особи. Ця трансформація відображає загальну зміну парадигми виконання кримінальних покарань, відповідно до якої головним завданням пенітенціарної системи є не лише ізоляція засуджених від суспільства, а створення умов для її повернення до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Як зазначають зарубіжні вчені (D.van Zyl Smit, S.Snacken) сучасне європейське пенітенціарне право базується на принципі мінімізації негативних наслідків позбавлення волі, відповідно до якого держава має обмежувати лише ті права особи, які безпосередньо випливають із факту ізоляції, а не створювати додаткові обмеження [162, с. 85–89].

Як зазначає вітчизняний вчений І. Г. Богатирьов, сучасне реформування кримінально-виконавчої системи повинно здійснюватися із врахуванням національних правових традицій, соціально-економічних умов та особливостей функціонування державних інституцій [6, с. 94–97]. Саме тому дослідження зарубіжного досвіду праці засуджених має не лише пізнавальне, а й практичне значення для удосконалення кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні. Метою такого аналізу є не механічне запозичення іноземних моделей залучення засуджених до праці, а визначення тих організаційно-правових механізмів, які можуть бути адаптовані до українських реалій з урахуванням: національної пенітенціарної політики; особливостей правової системи України; соціально-економічних умов; наслідків збройної агресії рф проти України; необхідності забезпечення реінтеграції засуджених після звільнення.

Особливе місце серед сучасних європейських моделей виконання покарань займає *Скандинавська модель організації праці засуджених до позбавлення волі (Норвегія, Швеція, Фінляндія та Данія)*, оскільки найбільш послідовно реалізує ідею переходу від карально-ізоляційної концепції до соціально орієнтованої моделі виконання покарання. Її сутність полягає у тому, що позбавлення волі розглядається не як механізм виключення особи із суспільства, а як тимчасовий етап, протягом якого держава повинна створити умови для повернення особи до правомірного способу життя після звільнення.

На відміну від традиційних моделей, у яких основна увага приділялася забезпеченню режиму, дисципліни та контролю за поведінкою засуджених, скандинавська модель виходить із необхідності мінімізації негативних наслідків ізоляції та збереження соціального потенціалу засуджених. Формування цієї моделі ґрунтується на декількох фундаментальних принципах, основним із яких являється принцип нормальності (*normality principle*), який означає, що умови перебування особи у місцях позбавлення

волі повинні максимально наближатися до умов життя у вільному суспільстві, а обмеження мають стосуватися лише тих прав, які безпосередньо впливають із факту ізоляції.

Сучасна європейська пенологія виходить із того, що ув'язнення саме по собі є достатнім покаранням, тому держава не повинна створювати додаткових обмежень, які не впливають із вироку суду. Навпаки, система виконання покарань має забезпечувати умови для збереження людської гідності та підготовки особи до повернення у суспільство [162, с. 85–89]. Саме у цьому контексті праця засуджених у скандинавських державах набуває принципово нового змісту. Вона не розглядається як додатковий елемент покарання або спосіб економічного використання праці осіб, позбавлених волі, а виступає одним із ключових механізмів соціальної адаптації засуджених до життя після звільнення

Особливістю скандинавського підходу є те, що праця засуджених розглядається крізь призму не лише виправної, а і ресоціалізаційної функції, саме тому трудова діяльність засуджених органічно поєднується з їх професійною освітою, психологічною підтримкою, соціальним супроводом та підготовкою до звільнення.

Такий підхід відповідає сучасній кримінологічній концепції ризиків та потреб (Risk-Need-Responsivity Model), відповідно до якої ефективність впливу на засудженого залежить від правильного визначення криміногенних факторів та застосування індивідуалізованих заходів корекції [185, с. 46].

Представники цієї концепції D. Andrews та J. Bonta наголошують, що ефективні програми виправлення повинні бути спрямовані не лише на контроль поведінки особи, а на усунення факторів, які сприяють злочинності, зокрема відсутності освіти, професійних навичок та стабільної зайнятості [185, с. 45–49].

Tarjo Lappi-Seppälä зазначає, що особливістю скандинавських пенітенціарних політик є перенесення акценту з карального впливу на соціальну інтеграцію особи, оскільки саме підтримання соціальних зв'язків

та можливостей працевлаштування є важливими факторами зниження рецидивної злочинності засуджених [172, с. 75–79].

Як зауважує J. Pratt, скандинавська модель характеризується «винятковістю» порівняно з багатьма іншими європейськими системами саме через низький рівень каральності та високий рівень орієнтації на соціальну підтримку особи, яка перебуває у конфлікті із законом [185, с. 119–123].

Отже, праця засуджених у скандинавській моделі є не самостійним заходом впливу, а частиною комплексної програми зміни поведінки засуджених, головною метою якої є не покарання як самоціль, а підготовка особи до повернення у суспільство після звільнення. Саме тому праця засуджених розглядається не як обов'язкова виробнича діяльність, а як складова комплексної програми виправлення і ресоціалізації засуджених. [155, с. 34–42].

Особливе місце у норвезькому досвіді займає концепція побудована на принципі того, що людина повинна бути підготовлена до життя після ув'язнення, а не просто ізольована від суспільства [179, с. 34–38].

Основною ідеєю Норвезької моделі організації праці засуджених є те, що держава виходить із презумпції: особа після звільнення повинна не просто фізично покинути межі установи виконання покарань, а бути здатною функціонувати як повноправний член вільного суспільства. Тому праця засуджених спрямовується на формування конкретних компетентностей, які можуть бути використані після звільнення [147, с. 75–82].

Шведська модель виконання кримінальних покарань є одним із найбільш послідовних прикладів реалізації гуманістичної концепції пенітенціарної політики, у межах якої основним завданням держави визнається не створення максимально суворих умов ізоляції особи, а формування таких механізмів впливу, які забезпечують її повернення до суспільства без повторного вчинення кримінальних правопорушень.

За позицією А. Liebling, якість пенітенціарної системи визначається не лише організаційними показниками, а тим, наскільки вона здатна створити

моральне та соціальне середовище, у якому особа може змінити власну поведінку [174, с. 205–209]. У зв'язку з чим в основу цієї моделі покладено ідею, відповідно до якої засуджена особа не повинна втрачати соціальні компетентності, необхідні для життя після звільнення.

Як зазначає Henrik Tham, розвиток пенітенціарної політики Швеції характеризується поступовим переходом від концепції покарання як відплати за вчинений злочин до концепції соціального контролю, профілактики та корекції поведінки особи [190, с. 39–41].

У шведській системі праця засуджених розглядається як частина їх щоденної соціальної активності, що повинна забезпечувати підтримання трудових навичок засуджених, розвиток їх відповідальності, формування позитивної самооцінки та підготовку до життя після звільнення.

Особливістю шведської моделі є те, що праця засуджених не ізолюється від інших напрямів їх виправлення і ресоціалізації, а включається до індивідуального плану виконання покарання. Тобто засуджений не просто отримує робоче місце, а включається у персоналізовану програму змін, яка враховує його освітній рівень, професійний досвід та особисті потреби після звільнення [178, с. 14–15].

За даними Swedish National Council for Crime Prevention (Brå), рецидивна злочинність у Швеції значною мірою залежить від соціальних характеристик особи, однак комплексні програми, що включають освіту, професійне навчання та підтримку зайнятості засуджених, демонструють позитивний вплив на зменшення криміногенних ризиків [150, р. 51–55].

Важливо, що шведська система оцінює ефективність не лише через показники рецидиву злочинів, а через ширший комплекс критеріїв, до яких у першу чергу входять соціальна стабільність засуджених, їх працевлаштування та участь у програмах соціальної адаптації.

Фінська модель виконання кримінальних покарань є одним із найбільш показових прикладів трансформації пенітенціарної системи від традиційної карально-ізоляційної концепції до сучасної ресоціалізаційної моделі. Її

особливість полягає у тому, що держава розглядає виконання покарання не як процес виключення особи із суспільства, а як контрольований етап її підготовки до повернення у соціальне середовище [121, с. 122],

Формування сучасної фінської моделі відбувалося під впливом загальноєвропейської тенденції гуманізації пенітенціарної політики та поступового утвердження принципу, відповідно до якого обмеження прав особи повинні бути мінімально необхідними для досягнення цілей покарання.

Фінська система ґрунтується на декількох базових положеннях, основними з яких є:

- позбавлення волі є виключним обмеженням свободи пересування;
- інші права особи повинні зберігатися максимально можливою мірою;
- виконання покарання має сприяти поверненню засудженої особи до нормального життя після звільнення;
- кожен засуджений повинен отримати можливість розвитку власного соціального потенціалу.

Такий підхід відповідає сучасним європейським стандартам, закріпленим у Європейських пенітенціарних правилах, відповідно до яких режим у місцях позбавлення волі має бути організований таким чином, щоб максимально наближати умови життя засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві [160, с. 18–20].

Основна ідея фінського підходу полягає у тому, що позбавлення волі не повинно призводити до втрати особою соціальних компетентностей, а тому трудова діяльність засуджених тісно пов'язується із професійною освітою, розвитком практичних навичок та підтримкою мотивації до законного способу життя.

Особливістю фінської моделі є широке використання відкритих установ виконання покарань, де засуджені можуть працювати, навчатися та

поступово адаптуватися до умов вільного суспільства, що дозволяє зменшити негативний вплив тривалої ізоляції засуджених та забезпечити поступовий перехід їх від пенітенціарного середовища до звичайного соціального життя в суспільстві [172, с. 98–105].

Данська модель виконання кримінальних покарань є завершальним елементом скандинавської пенітенціарної концепції, яка найбільш послідовно реалізує ідею соціальної інтеграції засуджених до умов вільного соціуму. Її характерною рисою є поєднання належного рівня безпеки суспільства із мінімізацією негативних наслідків пенітенціарної ізоляції засудженої особи [184, с. 214–220].

На відміну від традиційної пенітенціарної парадигми, відповідно до якої основною функцією установ виконання покарань було забезпечення покарання шляхом ізоляції засуджених та контролю над ними, данська система виходить із того, що позбавлення волі має створювати умови для поступового повернення особи до нормального соціального життя. В основі цієї моделі знаходиться принцип нормалізації (*normalization principle*), відповідно до якого життя засуджених в установі виконання покарань повинно максимально наближатися до умов життя поза межами пенітенціарної системи [185, с. 119–123].

Скандинавський досвід організації праці засуджених до позбавлення волі підтверджує загальну закономірність розвитку сучасної європейської пенітенціарної політики: суспільно корисна праця засуджених є ефективною лише тоді, коли вона виступає елементом комплексної системи виправлення і ресоціалізації засуджених. У зв'язку з чим для України сьогодні найбільш важливим є усвідомлення того, що праця засуджених не повинна оцінюватися лише через виробничі показники. Її головний результат являється у формуванні в засуджених здатності до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Континентальна європейська модель організації праці засуджених до позбавлення волі (Німеччина, Австрія, Швейцарія та Нідерланди)

сформувалася під впливом романо-германської правової традиції та характеризується поєднанням двох основних концептуальних підходів:

1. визнання праці засуджених обов'язковим елементом виконання покарання;
2. розуміння праці як засобу виправлення, ресоціалізації та соціальної інтеграції особи у суспільство після звільнення .

На відміну від скандинавської моделі, де основний акцент робиться на принципі нормалізації та максимальному наближенні умов перебування засуджених в пенітенціарних установах до життя на свободі, континентальна модель більшою мірою виходить з ідеї організованого державного впливу на засуджених через систему правових обов'язків, режимних вимог та корекційних програм.

Разом із тим сучасна континентальна модель істотно відрізняється від традиційної радянської виправно-трудової системи, у якій праця засуджених часто розглядалася переважно як виробничий ресурс.

Сучасний європейський підхід базується на тому, що праця засуджених до позбавлення волі:

- не може бути для них додатковим покаранням;
- повинна відповідати їх здібностям і стану здоров'я;
- має сприяти набуттю професійних навичок;
- повинна бути пов'язана із підготовкою їх до звільнення.

Саме така трансформація відображає загальну тенденцію розвитку європейського пенітенціарного права.

Німецька система виконання покарань є однією з найбільш теоретично розроблених у Європі.

Як зазначає Kai Laubenthal, сучасне виконання покарання у Федеративній Республіці Німеччина базується на концепції, відповідно до якої головною метою позбавлення волі є не ізоляція особи як така, а створення умов для її повернення до суспільства, в якій праця є одним із центральних інструментів досягнення даної мети [173, с. 214–218]/

Німецька модель характеризується тим, що праця засуджених має подвійний правовий статус: з одного боку вона є обов'язком засуджених, а з іншого гарантованим елементом процесу виправлення і ресоціалізації. Такий підхід суттєво відрізняється від радянського розуміння обов'язкової праці адже обов'язок працювати у Німеччині не має каральної природи, а розглядається як складова відповідальності особи за власне майбутнє.

Німецька кримінально-виконавча доктрина виходить із того, що позбавлення волі не повинно створювати додаткової соціальної ізоляції особи після завершення покарання. Саме тому головним завданням виконання покарання визнається підготовка засудженого до самостійного життя без вчинення нових кримінальних правопорушень.

Відповідно до положень Закону Німеччини «Про виконання покарання у виді позбавлення волі та заходів виправлення і безпеки, пов'язаних із позбавленням волі» (Strafvollzugsgesetz), одним із центральних завдань виконання покарання є виправлення і ресоціалізація засудженого. Праця, професійне навчання та освіта розглядаються як основні елементи цього процесу.

Особливістю німецького підходу є те, що праця засуджених не розглядається як самостійна мета виконання покарання. Вона є засобом досягнення більш широкої мети, що полягає у формуванні здатності засуджених після звільнення самостійно забезпечувати власне існування законним шляхом.

Саме тому організація праці засуджених у Німеччині передбачає професійну орієнтацію особи, оцінювання її здібностей і попереднього досвіду, професійне навчання, отримання кваліфікації, практичну трудову діяльність та підготовку до виходу на ринок праці після звільнення.

Таким чином, німецька модель демонструє принципову відмінність між традиційним розумінням праці засуджених як їх трудової діяльності та сучасним розумінням праці як процесу формування трудового потенціалу засудженого [163, с. 309–317].

Як зазначає Frieder Dünkel, німецька модель виходить із того, що праця засуджених повинна не лише забезпечувати їх зайнятість під час перебування у місцях позбавлення волі, а сприяти формуванню у засуджених соціально корисної поведінки [163, с. 127–131].

Австрійська модель також закріплює працю як обов'язковий елемент виконання покарання, однак одночасно встановлює гарантії недопущення її карального або експлуатаційного характеру.

Основною метою австрійської пенітенціарної політики є підготовка особи до повернення у суспільство шляхом розвитку професійних навичок, формування відповідального ставлення до праці, підтримання соціальних контактів та зменшення ризику повторного вчинення кримінальних правопорушень.

Таким чином, в австрійській моделі праця засуджених має подвійний характер, який включає не лише встановлений законом обов'язок особи, яка відбуває покарання працювати, а й гарантований державою засіб професійної та соціальної її адаптації [151, с. 114–118].

Швейцарська модель виконання кримінальних покарань займає особливе місце серед європейських пенітенціарних систем, оскільки поєднує федеративний принцип організації державної влади із загальноєвропейськими стандартами захисту прав людини, виправлення і ресоціалізації засуджених.

Її основна особливість полягає у значній ролі кантонів у регулюванні та практичній організації виконання покарань. На відміну від централізованих моделей, де пенітенціарна політика формується переважно на рівні держави, у Швейцарії значна частина повноважень належить кантональним органам, що дозволяє враховувати регіональні особливості, соціально-економічні умови та потреби конкретних категорій засуджених.

Разом із тим така автономія не означає відсутності єдиних принципів. Швейцарська система базується на загальних європейських стандартах, відповідно до яких:

- позбавлення волі не повинно призводити до повної соціальної ізоляції особи від суспільства;
- виконання покарання має бути спрямоване на підготовку до повернення засудженого у суспільство;
- праця засудженого повинна мати виправний та ресоціалізаційний характер.

Як зазначає Martin Killias, особливістю швейцарської пенітенціарної політики є прагнення до балансу між необхідністю забезпечення безпеки суспільства та мінімізацією негативних наслідків кримінальної репресії для засуджених [171, с. 211–215]. При цьому А. Liebling, наголошує, що ефективність пенітенціарного впливу залежить не від суворості режиму, а від якості індивідуального соціального середовища, створеного для засудженого [174, с. 204–207].

Таким чином, у швейцарській моделі праця засуджених розглядається не лише як елемент режиму, а як складова комплексної системи соціального відновлення особи.

У Нідерландах сучасна пенітенціарна політика базується на принципах індивідуалізації, відповідальності засудженого та поступового повернення його до суспільства.

Як зазначає Р. Так, особливістю пенітенціарної політики Нідерландів є прагнення до балансу між необхідністю кримінально-правового реагування та збереженням соціальної інтеграції особи, оскільки надмірна ізоляція може сама по собі створювати додаткові криміногенні ризики [189, с. 173–176].

Правове регулювання виконання покарань у Нідерландах здійснюється на основі Penitentiary Principles Act (Penitenciaire beginselenwet, 1998), нормативних актів Dutch Custodial Institutions Agency (Dienst Justitiële Inrichtingen – DJI) та внутрішніх правил діяльності пенітенціарних установ [182, р. 45–49], основна увага яких приділяється не самому факту виконання роботи, а формуванню у засудженого мотивації до правомірної поведінки,

його здатності самостійно приймати рішення, набуття професійних навичок та відповідального ставлення до праці.

У Нідерландах значна увага пенітенціарних установ приділяється індивідуальному плануванню виконання покарання. Перед визначенням виду трудової діяльності у першу чергу оцінюються особистість засудженого, його криміногенні фактори, рівень освіти, професійний досвід та перспективи подальшої соціальної адаптації до умов життя після звільнення.

Важливою особливістю нідерландського досвіду є поступове розширення зв'язку між установами виконання покарань та зовнішнім соціальним середовищем, що проявляється у залученні зовнішніх роботодавців, професійній підготовці засуджених до потреб ринку праці, розвитку програм повернення засуджених до суспільства та їх соціальній підтримці після звільнення.

Як зазначає Dirk van Zyl Smit, залучення зовнішніх роботодавців є одним із найбільш ефективних способів забезпечення переходу особи від пенітенціарного середовища до нормального соціального життя після звільнення [162, с. 254–258]. Такий підхід, за словами М. Вооне фактично відповідає самій концепції трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі, оскільки праця засуджених у Нідерландах є лише одним елементом комплексної системи соціального відновлення особи [148, с. 45–52].

Саме ця характеристика має важливе значення для України, оскільки одна із головних проблем вітчизняної пенітенціарної моделі полягає у розриві між працею під час відбування покарання та можливістю реального працевлаштування після звільнення.

Досвід держав постсоціалістичної трансформації у сфері організації праці засуджених до позбавлення волі (Польща, Чехія та Словаччина) має особливе значення для України, оскільки ці країни, як і Україна, тривалий час перебували під впливом радянської правової парадигми виконання покарань, у межах якої праця засуджених розглядалася переважно як:

- обов'язковий елемент режиму;

- інструмент дисциплінарного впливу;
- засіб забезпечення виробничих потреб виправно-трудової системи.

Після політичних трансформацій кінця 1980-х – початку 1990-х років Польща, Чехія та Словаччина здійснили поступовий перехід до європейської моделі виконання покарань, заснованої на пріоритеті прав людини, принципі поваги до гідності засуджених, їх виправленні і ресоціалізації індивідуалізації виконання покарання та підготовці особи до звільнення. Саме тому досвід цих держав є важливим для України не лише як приклад імплементації європейських стандартів, а як приклад реформування системи із подібним історичним минулим.

Як зазначає Teodor Szymanowski, головною проблемою постсоціалістичної трансформації пенітенціарних систем було подолання спадщини карально-ізоляційної моделі та формування нового розуміння виконання покарання як процесу соціального повернення особи у вільне суспільство [188, с. 43–47].

Отже, головна особливість постсоціалістичних моделей полягає у тому, що вони демонструють можливість поступового переходу від адміністративно-командної системи організації праці засуджених до сучасної моделі їх трудової ресоціалізації.

Особливий науковий інтерес для України становить досвід Республіки Польща, оскільки польська пенітенціарна система, як і українська, тривалий час перебувала під впливом постсоціалістичної моделі виконання покарань, однак у процесі європейської інтеграції здійснила поступовий перехід до сучасної системи, орієнтованої на виправлення, ресоціалізацію та підготовку засуджених до повернення у суспільство після звільнення [127, с. 520].

В контексті предмету даного наукового дослідження Польський досвід є важливим саме тому, що демонструє можливість трансформації традиційної моделі праці засуджених у систему, де їх трудова діяльність розглядається як складова комплексного процесу соціальної адаптації засуджених до умов життя після звільнення.

Відповідно до положень польського Кримінально-виконавчого кодексу (Kodeks karny wykonawczy), виконання покарання у виді позбавлення волі повинно бути спрямоване на формування у засудженого готовності до правомірного життя після звільнення. У цьому контексті праця засуджених виконує не лише організаційну функцію, а й має важливе виправне та ресоціалізаційне значення.

Як зазначає Marek Porowski, сучасна польська пенітенціарна політика виходить із того, що ефективність покарання визначається не суворістю режиму, а здатністю підготувати особу до самостійного функціонування після звільнення [181, с. 115–118]. У зв'язку з чим основними завданнями праці засуджених у Польщі є формування у засуджених відповідального ставлення до виконання обов'язків, набуття або відновлення їх професійних навичок, підтримання трудової активності засуджених, створення умов для майбутнього їх працевлаштування та зменшення ризику соціальної маргіналізації особи після звільнення.

Важливою особливістю польської моделі є поступовий відхід від сприйняття праці виключно як внутрішньої діяльності установ виконання покарань, у зв'язку з чим сьогодні в Польщі активно розвивається концепція залучення засуджених до праці за межами пенітенціарних установ, у тому числі шляхом:

- співпраці з державними та приватними роботодавцями;
- створення робочих місць у межах програм ресоціалізації;
- професійної підготовки відповідно до потреб ринку праці.

Такий підхід дозволяє зменшити розрив між працею під час відбування покарання та майбутньою трудовою діяльністю засуджених після звільнення [170, с. 87–94].

Чеська модель виконання кримінальних покарань є одним із найбільш показових прикладів трансформації пенітенціарної системи постсоціалістичної держави відповідно до європейських стандартів кримінально-виконавчої політики.

Як і інші держави Центральної та Східної Європи, Чехія після політичних змін 1989 року зіткнулася із необхідністю докорінного перегляду основних підходів до виконання покарань. Радянська модель, яка тривалий час визначала розвиток кримінально-виконавчої системи, характеризувалася домінуванням режимно-дисциплінарного підходу, де праця засуджених фактично виконувала переважно виробничу та карально-виховну функцію.

У процесі європейської інтеграції Чеська Республіка поступово переорієнтувала свою систему на принципи: поваги до людської гідності, індивідуалізації виконання покарання, підготовки засуджених до звільнення та їх професійної адаптації.

Сучасна чеська модель виходить із того, що праця засуджених повинна бути не просто формою їх зайнятості в умовах ізоляції, а засобом формування необхідних їм після звільнення соціальних компетентностей.

Як зазначає чеський дослідник Jiří Černík, реформування чеської пенітенціарної системи після 1989 року було спрямоване на перехід від концепції ізоляції до концепції ресоціалізації, у якій праця, освіта та соціальна підтримка стали основними інструментами зміни поведінки засуджених [154, с. 35–38].

Проведений аналіз пенітенціарного законодавства засвідчив, що Чеська модель характеризується поєднанням двох підходів: по-перше, праця як обов'язок засудженого, а по-друге, праця як право на професійний розвиток і соціальну адаптацію засудженого після звільнення. Такий баланс є характерним для багатьох континентальних європейських моделей.

З одного боку, держава визнає необхідність залучення особи до трудової зайнятості під час відбування покарання, а з іншого, вона встановлює гарантії, що така діяльність не має характеру експлуатації засуджених, відповідає міжнародним стандартам та сприяє виправленню і ресоціалізації засуджених, що для України є досить цінним в контексті поступового реформування існуючої системи виконання покарань без

руйнування її інституційної основи, але із зміною самої філософії суспільно корисної праці засуджених.

Словацька модель виконання кримінальних покарань є ще одним прикладом трансформації постсоціалістичної пенітенціарної системи у напрямі забезпечення європейських стандартів поводження із засудженими. Її розвиток характеризується поступовим відходом від адміністративно-командної системи організації праці засуджених, у якій їх трудова діяльність розглядалася переважно як обов'язковий елемент режиму, до моделі, де праця є складовою процесу виправлення, ресоціалізації, професійної підготовки та соціальної адаптації засуджених після звільнення.

Особливість словацького досвіду полягає у тому, що реформа пенітенціарної системи здійснювалася в умовах одночасного переходу до демократичної правової держави та інтеграції у європейський правовий простір.

Після утворення незалежної Словацької Республіки у 1993 році основними напрямками реформування кримінально-виконавчої політики стали приведення законодавства у відповідність до стандартів Ради Європи, гуманізація умов тримання засуджених, розвиток їх професійного навчання, підготовка засуджених до звільнення та поступове розширення співпраці пенітенціарних установ з недержавними суб'єктами.

У сучасній словацькій доктрині праця засуджених розглядається як один із центральних засобів їх виправлення і ресоціалізації, оскільки саме трудова активність засуджених дозволяє їм підтримувати необхідні соціальні навички та формувати готовність засуджених до самостійного життя після звільнення.

Як зазначає словацький дослідник Jozef Čentés, модернізація кримінально-виконавчої системи Словаччини базується на переході від формального виконання покарання до забезпечення реальної підготовки засуджених до повернення у суспільство після звільнення, де важливе місце займають праця і освіта [152, с. 115–118]. Це пояснюється тим, що значна

частина засуджених до моменту ізоляції мають низький рівень освіти, відсутність стабільної професії та проблеми із працевлаштуванням. Тому трудова діяльність засуджених спрямовується на формування їх професійної компетентності, підготовку до потреб ринку праці та зменшення соціальної вразливості після звільнення.

Як зазначає Vladimír Čírtková, ефективність виправлення і ресоціалізації засуджених залежить від здатності пенітенціарної системи забезпечити особі реальні можливості для зміни життєвої ситуації, а не лише контролювати її поведінку під час ізоляції [156, с. 143–146].

Словацька модель є важливою для України адже демонструє, що трансформація постсоціалістичної пенітенціарної системи можлива за умови поступового переходу від адміністративної моделі праці засуджених до моделі їх трудової зайнятості.

Західноєвропейська модель організації праці засуджених до позбавлення волі (Франція, Італія, Іспанія та Велика Британія) сформувалася під впливом тривалого розвитку демократичних правових інститутів, практики Європейського суду з прав людини, рекомендацій Ради Європи і поступового утвердження концепції виправлення і ресоціалізації засуджених як основної мети кримінального покарання.

На відміну від класичної каральної моделі, де основним завданням позбавлення волі було фізичне відокремлення особи від суспільства, сучасний західноєвропейський підхід ґрунтується на тому, що держава повинна використовувати період ізоляції для позитивної зміни особистості засудженого. У цьому контексті праця засуджених розглядається як комплексний соціально-правовий інститут, який виконує декілька взаємопов'язаних функцій:

- економічну (забезпечення зайнятості засуджених);
- виховну (формування у засуджених відповідального ставлення до праці);

- професійну (набуття або відновлення трудових навичок засуджених);
- ресоціалізаційну (підготовка засуджених до життя після звільнення);
- кримінологічну (зменшення ризику рецидивної злочинності засуджених).

Як зазначає Marc Ancel, сучасна пенітенціарна політика повинна виходити з ідеї «соціального захисту» засуджених, відповідно до якої покарання має бути спрямоване не лише на реакцію держави щодо вчиненого ними кримінальне правопорушення, а й на усунення детермінантів, що сприяли кримінально-протиправній поведінці засудженої особи [148, с. 58–62]. Саме ця концепція стала одним із теоретичного підґрунтя сучасної європейської моделі праці засуджених.

Французький досвід організації праці засуджених демонструє поступовий відхід від традиційного сприйняття праці як виключно внутрішньої діяльності установ виконання покарань.

Як зазначає Jean-Paul Céré, сучасна французька пенітенціарна система базується на ідеї, що виконання покарання має поєднувати безпеку суспільства із підготовкою засудженого до майбутньої соціальної інтеграції [153, с. 91–94].

У французькій пенітенціарній системі праця засуджених розглядається як один із засобів підтримання соціальної автономії особи та підготовки її до повернення у суспільство, основними напрямками якої є професійна діяльність засуджених, їх навчання, отримання кваліфікації, формування трудової дисципліни та підтримання соціальних зв'язків з навколишнім світом.

Французька модель виходить із того, що позбавлення волі не повинно позбавляти особу можливості зберігати здатність до економічної самостійності, тому їх трудова зайнятість спрямовується на подолання одного з найбільш небезпечних наслідків ув'язнення, яким є соціальне

виключення засуджених [168, с. 67–74], що для України є досить корисним в процесі переходу від простого залучення засуджених до праці до моделі професійної та соціальної адаптації особи в умовах виконання покарання до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.

Італійська модель виконання кримінальних покарань є однією з найбільш концептуально розроблених у континентальній Європі, оскільки її фундамент становить не лише пенітенціарне законодавство, а й конституційний принцип гуманізації покарання.

Особливістю італійського підходу є те, що мета покарання безпосередньо пов'язана із конституційним обов'язком держави сприяти виправленню і ресоціалізації засудженої особи [159], що стало основою для формування сучасної італійської моделі, у якій праця засуджених розглядається не лише як засіб відновлення їх соціальних навичок, а і як інструмент відповідальності та форма підготовки засуджених до життя після звільнення.

Як зазначає Massimo Pavarini, сучасна пенітенціарна система повинна розглядати ув'язнення не як просту ізоляцію особи, а як складний процес соціального впливу, спрямований на зміну криміногенної поведінки засуджених [179, с. 142–145]. Що для України є досить корисним у процесі переходу від розуміння суспільно корисної праці засуджених як елементу встановленого порядку виконання та відбування покарання (режиму) до її сприйняття як правового механізму повернення особи до суспільства після звільнення.

Іспанська модель виконання кримінальних покарань є одним із найбільш показових прикладів реалізації європейської концепції виправлення і ресоціалізації засуджених, оскільки її фундамент становить конституційне визнання соціальної мети покарання [158], у якій праця засуджених стала розглядатися як один із основних інструментів виправлення і ресоціалізації

засудженої особи, формування її соціальної відповідальності, професійної адаптації та підготовки до звільнення.

Як зазначає José Cid, сучасна іспанська пенологія виходить із того, що ефективність покарання визначається не самим фактом ізоляції особи, а здатністю кримінально-виконавчої системи забезпечити зниження ризику рецидивної злочинності через соціальну інтеграцію особи [167, с. 213–216]. Особливістю іспанської моделі є те, що праця засуджених розглядається не як елемент покарання, а як складова процесу відновлення соціальної ролі особи у суспільстві.

Іспанська доктрина виходить із того, що позбавлення волі саме по собі є достатнім обмеженням прав особи, тому будь-яка додаткова діяльність держави повинна бути спрямована на позитивний розвиток засуджених.

Як зазначає Antonio García-Pablos de Molina, сучасна кримінальна політика повинна орієнтуватися не лише на покарання за минулу поведінку, а на створення умов для позитивної зміни особистості правопорушника [166, с. 102–105]. У зв'язку з чим, за твердженням S. Maruna та T. P. LeBel, їх стабільна зайнятість та набуття соціально схвалюваної ролі є важливими чинниками формування нової ідентичності засудженої особи після звільнення [176, с. 91–107].

Іспанський досвід демонструє, що суспільно корисна праця засуджених найбільш ефективна тоді, коли вона є складовою комплексної системи соціальної реінтеграції засуджених, що для України є надзвичайно корисним у процесі створення цілісного механізму переходу від суспільно корисної праці в установі виконання покарань до повноцінної соціальної інтеграції особи після звільнення.

Британська модель виконання покарань займає особливе місце у європейській пенітенціарній політиці, оскільки саме у Великій Британії сформувалися одні з найбільш ранніх концептуальних підходів до використання праці засуджених як засобу морального виправлення,

професійного розвитку та їх соціальної інтеграції до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Як зазначають британські дослідники, стабільна зайнятість після звільнення є одним із найбільш значущих факторів успішної ресоціалізації, оскільки вона забезпечує особі легальний спосіб отримання доходу та зменшує залежність від кримінального середовища [164, с. 31–39].

На сучасному етапі британська модель ґрунтується на концепції *rehabilitation* (реабілітації / ресоціалізації), відповідно до якої основною метою виконання покарання є створення умов для того, щоб особа після звільнення могла вести законний спосіб життя.

Сучасна британська пенітенціарна система виходить із того, що саме позбавлення волі не змінює поведінку засудженої особи автоматично, а навпаки, тривала ізоляція без належної корекційної роботи може посилювати її соціальну дезадаптацію. Тому ключовими елементами виконання покарання є праця, професійна освіта засуджених, їх психологічна корекція, підтримка після звільнення та підготовка до повернення у суспільство.

Як зазначає британський учений Andrew Coyle, сучасна пенітенціарна система повинна виходити із принципу, що ув'язнені залишаються членами суспільства, а головним завданням держави є не лише забезпечення безпеки, а й створення умов для їхнього повернення до нормального соціального життя після звільнення [161, с. 31–34].

Сучасний британський підхід залучення засуджених до праці ґрунтується на кримінологічній концепції *desistance*. Як зазначає Shadd Maruna, особа припиняє кримінально-протиправну поведінку не лише через страх покарання, а через формування нової соціальної ідентичності, у якій праця та суспільно корисна діяльність відіграють важливу роль [177, с. 85–88].

Для України найбільш цінним є британський підхід до оцінювання праці засуджених як елемента комплексної кримінологічної стратегії попередження рецидивної злочинності.

Порівняльно-правове дослідження зарубіжного досвіду організації праці засуджених має важливе методологічне значення для визначення напрямів удосконалення кримінально-виконавчої системи України. Це зумовлено тим, що сучасний розвиток вітчизняного кримінально-виконавчого права відбувається в умовах поступового формування універсальних міжнародних стандартів поведінки із засудженими, однак способи їх практичної реалізації суттєво відрізняються залежно від правової системи держави, історичних традицій, соціально-економічного розвитку, концепції пенітенціарної політики, рівня розвитку інститутів пробації, соціальної підтримки тощо [124, с. 732].

Як слушно зазначає І. Г. Богатирьов, сучасна кримінально-виконавча політика України повинна розвиватися з урахуванням європейського досвіду, але з обов'язковим врахуванням особливостей вітчизняної системи виконання покарань [4, с. 95–98]. У зв'язку з чим порівняльно-правовий аналіз зарубіжного досвіду залучення засуджених до праці за нашим переконанням має виконувати не лише описову, а передусім модернізаційну функцію, тобто визначати конкретні напрями реформування вітчизняної кримінально-виконавчої моделі в процесі європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері [126, с. 54].

Проведений аналіз досвіду провідних європейських держав засвідчив, що сучасний розвиток інституту суспільно корисної праці засуджених характеризується поступовим переходом від традиційного розуміння трудової діяльності засуджених як одного із елементів режиму виконання покарання до її сприйняття як комплексного механізму соціального відновлення засудженої особи після звільнення.

Підсумовуючи викладене варто констатувати, що головна відмінність між українською та провідними європейськими моделями полягає не стільки у самій наявності інституту праці засуджених, скільки у розумінні її призначення. У традиційній моделі праця засуджених переважно розглядається як їх трудова діяльність під час відбування покарання, засіб

організації режиму, забезпечення трудових прав засуджених та елемент функціонування виробничих підрозділів установ виконання покарань ДКВС України. Натомість сучасний європейський підхід виходить із того, що праця засуджених повинна бути інструментом формування їх соціальної відповідальності, засобом набуття професійних компетентностей, механізмом підготовки засуджених до звільнення та фактором зниження ризику рецидивної злочинності. Саме тому в Україні необхідно здійснити поступовий перехід від вузького розуміння суспільно корисної праці засуджених до більш широкої концепції трудової зайнятості засуджених.

При цьому, за нашим переконанням зарубіжний досвід не може розглядатися як сукупність окремих організаційних моделей, які можуть бути механічно перенесені у національну правову систему. Його значення полягає у визначенні загальних концептуальних підходів, які відповідають сучасним тенденціям розвитку вітчизняної пенітенціарної політики.

Для України найбільш важливим є не копіювання конкретних зарубіжних форм організації праці засуджених до позбавлення волі, а адаптація фундаментальних принципів, на яких вони ґрунтуються, а саме:

- орієнтація праці засуджених на майбутню їх соціальну інтеграцію до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення;
- індивідуалізація трудової зайнятості засуджених;
- поєднання праці із професійним навчанням засуджених;
- відповідність трудових навичок засуджених потребам сучасного ринку праці;
- забезпечення зв'язку між виконанням покарання та постпенітенціарною адаптацією засуджених.

Саме ці положення повинні стати основою подальшого реформування української моделі суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі.

3.3. Законодавче удосконалення кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні

Праця особи, яка відбуває покарання у виді позбавлення волі на певний строк, протягом тривалого часу розглядалася переважно як обов'язковий елемент виконання покарання, спрямований на підтримання дисципліни, організацію режиму та залучення засуджених до суспільно корисної діяльності. Такий підхід мав певне історичне та соціальне підґрунтя, оскільки праця засуджених традиційно визнавалася одним із найбільш ефективних засобів виправно-трудового впливу на засуджену особу.

Однак умови розвитку суспільства, зміна кримінально-виконавчої доктрини та впровадження міжнародних стандартів поведінки із засудженими зумовили необхідність переоцінки змісту суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі.

За справедливим твердженням І. С. Яковець сучасне реформування законодавства у сфері суспільно корисної праці засуджених має здійснюватися на основі балансу між цілями виконання покарання, необхідністю забезпечення безпеки в установах виконання покарань та гарантуванням трудових прав людини і громадянина. Суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі повинна бути інтегрована у систему виправлення і ресоціалізації та реінтеграції особи, а не використовуватися виключно як засіб забезпечення виробничо-господарської діяльності установ виконання покарань [143]. У зв'язку з чим, за нашим переконанням сьогодні недостатньо відповісти на питання: «Чи залучений засуджений до суспільно корисної праці під час відбування покарання?». Необхідно поставити більш складне питання: «Чи створює ця праця реальні передумови для його повернення до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення?». Саме зміна такого підходу є основою переходу від традиційного розуміння суспільно корисної праці до запропонованої нами концепції трудової зайнятості засуджених.

Як уже зазначалося вище категорія «суспільно корисна праця засуджених» сформувалася у межах класичної кримінально-виконавчої доктрини, відповідно до якої праця визнавалася одним із основних факторів виправно-трудоного впливу на засуджених. Її позитивне значення полягало у тому, що вона формувала навички організованої діяльності, привчала засуджених до дисципліни, сприяла відповідальному ставленню засуджених до виконання обов'язків та забезпечувала їх соціально корисну активність [101, с. 171].

Разом із тим сучасне розуміння виправлення і ресоціалізації засуджених вимагає більш ширшого підходу. Основна проблема полягає у тому, що саме поняття «суспільно корисна праця» концентрується передусім на процесі суспільно корисної виконання роботи проте недостатньо відображає підготовку засуджених до професійної діяльності, формування у них конкурентних професійних навичок, адаптацію до сучасного ринку праці, забезпечення зайнятості після звільнення та подолання соціальної ізоляції.

Таким чином, сучасна категорія «суспільно корисна праця» не повністю охоплює весь комплекс кримінально-виконавчих заходів, необхідних для досягнення кінцевої мети кримінально-виконавчого законодавства України, що полягає у захисті інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими [45], що за твердженням А. Х. Степанюка, полягає не лише у зміні поведінки особи в умовах виконання покарання, а у формуванні її готовності до самостійного життя після звільнення [93, с. 160–166].

Одним із ключових положень запропонованої нами концепції є зміна розуміння самої мети суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі.

У традиційній моделі головний акцент робиться на забезпеченні права засуджених на працю, виконанні засудженими встановлених трудових обов'язків і підтриманні порядку в установах виконання покарань та СІЗО ДКВС України [101, с. 174].

У запропонованій нами моделі пріоритет повинен бути зміщений на розвиток особистості засуджених до позбавлення волі, формування їх професійних компетентностей, підвищення соціальної адаптованості та створення можливості засудженим самостійного працевлаштування після звільнення. Інакше кажучи, результатом праці засуджених має бути не лише створений продукт або виконана робота, а сформований трудовий потенціал засудженої особи.

Як зазначає І. С. Яковець, сучасна кримінально-виконавча система повинна забезпечувати не лише виконання покарання, а створення умов для повернення особи у соціальне середовище [144, с. 118–125]. У зв'язку з чим одним із ключових положень сучасної пенітенціарної доктрини є зміна самого підходу до правової природи суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні.

За нашим переконанням сучасна кримінально-виконавча політика повинна перейти від питання: «Яку роботу може виконувати засуджений під час перебування в установі виконання покарань?» до питання: «Які професійні, соціальні та трудові можливості повинна отримати особа для успішного життя після звільнення?» Що принципово змінює саму філософію організації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі.

Разом з тим важливо наголосити й на тому, що в сучасних умовах поняття «суспільно корисна праця» вже недостатньо, щоб бути одним із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. Адже термін «суспільно корисна праця» фактично характеризує факт виконання роботи, спрямованість діяльності на суспільно корисний результат та участь засуджених у трудовому процесі. При цьому не охоплює такі важливі складові сучасної концепції виправлення і ресоціалізації засуджених, як

професійне визначення особи, формування у неї необхідних професійних компетентностей, професійну освіту, перекваліфікацію, адаптацію до ринку праці, підготовку до звільнення тощо. Таким чином, виникає певна термінологічна та концептуальна невідповідність.

Враховуючи зазначене, вважаємо, що сучасна кримінально-виконавча система України потребує переходу від вузького розуміння суспільно корисної праці засуджених до комплексної категорії «трудова зайнятість засуджених до позбавлення волі».

Такий перехід обумовлений декількома факторами:

По-перше, зміною мети виконання покарання.

Метою сучасної пенітенціарної системи є не просто забезпечення виконання покарання, а формування готовності у засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Відповідно, праця засуджених повинна оцінюватися через її виправний і ресоціалізаційний результат.

По-друге, необхідністю забезпечення безперервності соціального розвитку особи. Адже позбавлення волі створює ризик втрати не лише професійних навичок, а й соціальних контактів, трудової мотивації та економічної самостійності засуджених. Тому їх трудова зайнятість повинна бути спрямована на збереження і розвиток у засуджених соціального потенціалу.

По-третє, необхідністю зниження рецидивної злочинності.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що сучасна нормативна модель регулювання суспільно корисної праці засуджених в Україні не повною мірою відповідає завданням кримінально-виконавчої політики, оскільки залишається переважно орієнтованою на організацію трудової діяльності особи в умовах ізоляції від суспільства.

Водночас сучасна європейська пенітенціарна доктрина виходить із того, що праця засуджених повинна розглядатися як елемент більш широкого процесу соціальної підготовки особи до повернення у суспільство. Саме тому

нами запропоновано сформувати у КВК України окремий комплекс норм, об'єднаних єдиною концепцією: «Трудова зайнятість засуджених до позбавлення волі» У зв'язку з чим трудову зайнятість засуджених до позбавлення волі пропонуємо розуміти як: *самостійну кримінально-виконавчу категорію, що являє собою систему правових, організаційних, освітніх та соціальних заходів, спрямованих на забезпечення участі засуджених у суспільно корисній діяльності, формування їх професійних компетентностей, розвиток трудової мотивації, підготовку до самостійного працевлаштування та створення необхідних умов для ефективного виправлення, ресоціалізації і реінтеграції засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.*

Її законодавче закріплення повинно базуватися як мінімум на трьох фундаментальних положеннях, відповідно яких трудова зайнятість є:

1. самостійним засобом виправлення і ресоціалізації засуджених;
2. має комплексний характер і включає не лише працю, а і їх професійне навчання, підготовку до звільнення та сприяння працевлаштуванню засуджених;
3. має кінцевою метою формування у засуджених здатності до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.

У зв'язку з чим *пропонується доповнити КВК України новою главою:*

***Глава ____*

*Трудова зайнятість засуджених до позбавлення волі***

Стаття ____. *Поняття та мета трудової зайнятості засуджених*

1. *Трудова зайнятість засуджених до позбавлення волі — це комплекс кримінально-виконавчих, соціальних, освітніх та організаційно-правових заходів, спрямованих на залучення засуджених до суспільно корисної діяльності, формування у них професійних компетентностей, трудових*

навичок, відповідального ставлення до праці та створення умов для їх ресоціалізації і працевлаштування після звільнення.

2. Основною метою трудової зайнятості засуджених є не лише забезпечення їх зайнятості під час відбування покарання, а формування здатності до самостійного забезпечення власного життя законним шляхом після звільнення.

Ця норма є фундаментальною, оскільки вперше на законодавчому рівні змінює саму філософію суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі.

Стаття _____. Принципи трудової зайнятості засуджених

Трудова зайнятість засуджених здійснюється на основі таких принципів:

1. законності;
2. гуманізму;
3. індивідуалізації;
4. добровільної мотивації до позитивних змін;
5. відповідності трудової діяльності професійним можливостям особи;
6. поєднання праці з професійним навчанням;
7. спрямованості на підготовку до звільнення;
8. забезпечення наступності між пенітенціарним і постпенітенціарним етапами ресоціалізації.

Особливе значення в контексті зазначеного вище має принцип індивідуалізації. Адже сучасна модель повинна відмовитися від ситуації, коли усі засуджені залучаються до однакових видів трудової діяльності.

Натомість повинна діяти нова модель, за якою для кожного засудженого формується індивідуальна трудова траєкторія, що відповідає підходам, сформованим у Європейських пенітенціарних правилах.

Стаття _____. Індивідуальна програма трудової зайнятості засудженого

1. Індивідуальна програма трудової зайнятості засудженого є комплексом заходів, що визначає напрям його професійного розвитку та підготовки до майбутнього працевлаштування.

2. Індивідуальна програма включає:

- 1. оцінювання трудового потенціалу засудженого;*
- 2. визначення професійних здібностей;*
- 3. професійну орієнтацію;*
- 4. професійне навчання;*
- 5. визначення виду трудової діяльності;*
- 6. заходи підготовки до звільнення;*
- 7. перспективи працевлаштування.*

Ця стаття є одним із ключових елементів авторської концепції, а її запровадження дозволить перейти від адміністративного визначення праці засуджених до індивідуального планування їх майбутньої соціальної інтеграції.

Стаття ____. Професійна підготовка як елемент трудової зайнятості

1. Професійне навчання засуджених є складовою трудової зайнятості та здійснюється з урахуванням потреб ринку праці.

2. Держава забезпечує можливість отримання засудженими професії, перепідготовки та підвищення кваліфікації.

Без цієї норми праця засуджених може залишатися формальною. Адже головним результатом повинна бути не кількість відпрацьованих годин, а отримана засудженим професія, його сформована компетентність та можливість подальшого працевлаштування після звільнення.

Стаття ____. Праця засуджених як форма реалізації трудової зайнятості

1. Засуджені залучаються до суспільно корисної праці як складової трудової зайнятості.

2. Організація праці повинна забезпечувати формування професійних навичок та відповідати перспективам соціальної адаптації після звільнення.

Тут принципово важливо звернути увагу на те, що ми не відмовляємося від поняття суспільно корисної праці, а змінюємо її місце в системі основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, переводячи у склад системи їх трудової зайнятості.

Стаття ____ . Підготовка до працевлаштування після звільнення

1. Трудова зайнятість засуджених включає заходи підготовки до майбутнього працевлаштування.

2. Установи виконання покарань взаємодіють із:

- органами пробації;*
- службами зайнятості;*
- роботодавцями;*
- органами місцевого самоврядування.*

Саме ця норма забезпечує завершеність запропонованої концепції.

Без неї система працює лише до моменту звільнення засудженого, а з нею його виправлення і ресоціалізація стає безперервним процесом.

Отже, підсумовуючи викладене можемо зробити висновок, що запропонована нами модель законодавчого закріплення трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі дозволяє сформувати нову кримінально-виконавчу парадигму, сутність якої полягає у переході від використання праці засуджених як елемента виконання покарання до формування, через інститут трудової зайнятості засуджених, соціально адаптованої особи, здатної після звільнення вести самостійне та правомірне життя.

Висновки до третього розділу

1. Проведений аналіз сучасного стану суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні засвідчив, що цей інститут зберігає своє фундаментальне значення у системі кримінально-виконавчого впливу, однак його сучасна організаційно-правова модель не повною мірою відповідає завданням, які поставлені перед пенітенціарною системою в

умовах її реформування: суспільно корисна праця хоча й визнається одним із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, однак її організація не завжди забезпечує повноцінної підготовки засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя після звільнення.

Встановлено, що сучасна модель суспільно корисної праці повинна передбачати визначення професійних можливостей засуджених, їх професійну орієнтацію, навчання необхідним професіям, практичне застосування отриманих знань та практичну підготовку засуджених до працевлаштування після звільнення.

Обґрунтовано необхідність поступового переходу від традиційного розуміння суспільно корисної праці до категорії трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі.

2. Зарубіжний досвід організації праці засуджених до позбавлення волі переконливо свідчить про зміну сучасної парадигми пенітенціарної політики нашої держави.

За результатами проведеного аналізу встановлено, що провідні європейські країни фактично відійшли від розуміння праці засуджених як окремого виду діяльності в умовах ізоляції та сформували комплексну модель їх трудової зайнятості, яка включає професійне оцінювання засуджених, навчання, набуття кваліфікації, трудову діяльність, підготовку до звільнення та сприяння працевлаштуванню засуджених.

Доведено, що для України імплементація цього досвіду має полягати не у механічному копіюванні зарубіжних моделей, а у концептуальному переосмисленні ролі праці засуджених. Саме тому перспективним напрямом розвитку кримінально-виконавчої політики України є трансформація суспільно корисної праці засуджених у систему трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі як комплексного засобу їх виправлення, ресоціалізації та реінтеграції у суспільство після звільнення.

3. Проведене дослідження законодавчого удосконалення суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні дозволяє зробити висновок про необхідність його концептуального переосмислення з урахуванням сучасних підходів до мети виконання кримінальних покарань.

Встановлено, що категорія «суспільно корисна праця засуджених» переважно характеризує сам факт залучення особи до трудової діяльності, однак не охоплює таких важливих складових сучасного кримінально-виконавчого впливу, як професійна орієнтація, формування конкурентних професійних компетентностей, професійне навчання, адаптація до ринку праці та підготовка до працевлаштування засуджених після звільнення. У зв'язку з цим обґрунтовано необхідність переходу до комплексної категорії «трудова зайнятість засуджених до позбавлення волі».

Обґрунтовано, що законодавче закріплення трудової зайнятості засуджених повинно передбачати її визначення як одного з основних засобів виправлення і ресоціалізації, комплексний характер, поєднання трудової діяльності із професійним навчанням та забезпечення наступності між пенітенціарним і постпенітенціарним етапами соціальної адаптації засуджених до позбавлення волі.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та запропоновано нове розв'язання наукового завдання, що полягає у розробленні кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні. Одержані результати дають підстави для таких висновків і пропозицій:

1. Аналіз стану та методології наукового дослідження засвідчили, що еволюція вітчизняної кримінально-виконавчої доктрини характеризується послідовною трансформацією поглядів вчених на правову природу суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі: від її традиційного розуміння як обов'язкового елемента встановленого порядку виконання та відбування покарання (режиму) та засобу забезпечення господарських потреб установ виконання покарань до сучасної людиноцентричної концепції, відповідно до якої суспільно корисна праця засуджених розглядається як один із ключових засобів їх виправлення і ресоціалізації, реалізації прав засуджених на працю, формування професійних компетентностей і забезпечення їх успішної соціальної реінтеграції у суспільство після звільнення.

Встановлено, що розвиток наукових досліджень у цій сфері доцільно поділяти на три взаємопов'язані етапи: *становлення сучасної доктрини суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі (2003–2013 рр.), реформування пенітенціарної системи та переосмислення ролі суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі (2014–2021 рр.), а також переосмислення суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі крізь призму європейських стандартів виправлення і ресоціалізації засуджених (2022 р. – дотепер)*. Кожний із зазначених етапів відображає закономірний розвиток кримінально-виконавчої науки, законодавства та практики виконання покарань під впливом демократичних перетворень, євроінтеграційних процесів і міжнародних стандартів захисту прав людини.

З'ясовано, що попри значний рівень наукової розробленості окремих положень досліджуваної проблематики, у сучасній кримінально-виконавчій науці досі відсутня цілісна концепція кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні, яка б комплексно поєднувала кримінально-виконавчі, трудові, соціально-забезпечувальні та міжнародно-правові аспекти правового регулювання даних суспільних відносин.

Дискусійними залишаються питання співвідношення права та обов'язку суспільно корисної праці засуджених, визначення її правової природи, забезпечення трудових і соціальних гарантій працюючих засуджених, розвитку договірних форм працевлаштування, модернізації виробничої інфраструктури установ виконання покарань, розширення участі приватного сектору в організації суспільно корисної праці засуджених та приведення національного законодавства у повну відповідність до положень міжнародних стандартів.

2. Доведено, що комплексне вивчення кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні можливе лише за умови використання системного методологічного інструментарію, який поєднує філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи наукового пізнання, що забезпечують всебічне дослідження закономірностей розвитку відповідного правового інституту та дозволяють об'єктивно оцінити ефективність чинного законодавства, виявити існуючі прогалини та сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо його вдосконалення.

Встановлено наявність об'єктивної потреби у формуванні сучасної комплексної доктрини кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні, заснованої на принципах верховенства права, гуманізму, людиноцентризму, соціальної справедливості, дотримання міжнародних стандартів захисту прав людини та пріоритетності виправлення і ресоціалізації засуджених. Реалізація такої доктрини повинна стати концептуальною основою подальшого

вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства України, розвитку пенітенціарної системи, підвищення ефективності застосування суспільно корисної праці як одного із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених та створення належних правових і організаційних передумов для їх успішної соціальної адаптації у суспільство після звільнення.

3. Проведений аналіз міжнародно-правових стандартів праці засуджених до позбавлення волі дає підстави стверджувати, що сучасна міжнародна кримінально-виконавча доктрина розглядає працю засуджених не як елемент карального впливу, а як один із ключових засобів виправлення, ресоціалізації та соціальної реінтеграції засуджених в суспільство після звільнення.

Встановлено, що ефективна реалізація міжнародних стандартів передбачає не лише законодавче закріплення відповідних гарантій, а й створення належних організаційних, соціально-економічних та правових умов їх практичного забезпечення.

З'ясовано, що практика Європейського суду з прав людини підтверджує, що недотримання міжнародних стандартів у сфері праці засуджених до позбавлення волі негативно впливає як на ефективність процесу їх виправлення і ресоціалізації, так і на забезпечення фундаментальних прав людини і громадянина.

Доведено, що міжнародні стандарти праці засуджених до позбавлення волі становлять концептуальну основу розвитку сучасного кримінально-виконавчого законодавства України. Їх послідовна імплементація сприятиме гуманізації пенітенціарної політики, удосконаленню діяльності органів і установ виконання покарань, підвищенню ефективності суспільно корисної праці як одного з основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, а також забезпеченню належного балансу між цілями виконання покарання та міжнародними стандартами захисту прав і свобод людини і громадянина.

4 Дослідження нормативно-правового регулювання суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні дозволяє зробити висновок,

що зазначений інститут має комплексну правову природу та перебуває на межі кримінально-виконавчого, трудового, соціального і міжнародного права.

Аналіз положень Конституції України, КК України та КВК України свідчить, що сучасна модель правового регулювання суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі базується на поєднанні двох основоположних засад: необхідності забезпечення виконання кримінального покарання та обов'язку держави гарантувати повагу до прав, честі і гідності особи, яка перебуває у місцях позбавлення волі. Сам факт засудження особи не припиняє її фундаментальних прав, зокрема права на працю, безпечні умови її здійснення, справедливую оплату праці та професійний розвиток засуджених.

Разом із тим проведене дослідження дозволяє констатувати, що чинна законодавча модель суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі має переважно фрагментарний характер. Кримінально-виконавче законодавство достатньо детально регламентує порядок залучення засуджених до суспільно корисної праці, однак недостатньо визначає її виправне і ресоціалізаційне призначення, механізми індивідуалізації трудової діяльності, зв'язок із професійним навчанням, трудовою адаптацією засуджених та перспективами їх працевлаштування після звільнення.

Особливої уваги потребує положення статті 6 Кримінально-виконавчого кодексу України, яка визначає суспільно корисну працю одним із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. Водночас законодавча конструкція цієї норми не забезпечує належного взаємозв'язку суспільно корисної праці з іншими основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених.

Встановлено, що сучасна організація суспільно корисної праці засуджених потребує переходу від виробничо-адміністративної моделі до особистісно орієнтованої моделі трудової зайнятості засуджених, за якої визначальними критеріями залучення засудженої особи до праці повинні

бути не лише виробничі потреби установи виконання покарань, а й професійний потенціал засуджених, їх індивідуальні потреби, можливість отримання відповідної кваліфікації та перспективи подальшої соціальної адаптації після звільнення.

Доведено необхідність удосконалення організаційно-правового механізму забезпечення трудової зайнятості засуджених шляхом зміни ролі ДКВС України, від суб'єкта організації суспільно корисної праці до суб'єкта формування трудової зайнятості засуджених. Такий підхід передбачає запровадження індивідуальних програм трудової адаптації, визначення професійного потенціалу засуджених, організацію професійного навчання відповідно до потреб ринку праці та забезпечення зв'язку з інституціями, відповідальними за працевлаштування після звільнення.

5. Проведене дослідження поняття та змісту кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні дозволяє зробити висновок, що зазначений інститут є складним системним утворенням, яке охоплює сукупність нормативних положень, принципів, правових гарантій та організаційних механізмів, спрямованих на регулювання трудової діяльності осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

Встановлено, що кримінально-виконавчі засади суспільно корисної праці не можуть розглядатися виключно як сукупність правил залучення засуджених до виконання певних видів робіт. Їх зміст значно ширший і визначається сучасним розумінням мети виконання кримінального покарання, що полягає не лише у забезпеченні режиму в установах виконання покарань, а передусім у створенні необхідних умов для виправлення, ресоціалізації та підготовки засуджених до самостійного правомірного життя після звільнення.

Обґрунтовано, що категорія «кримінально-виконавчі засади» повинна розумітися як система фундаментальних нормативно-керівних положень, які визначають зміст, спрямованість і порядок реалізації відповідного

кримінально-виконавчого інституту. Відповідно, кримінально-виконавчі засади суспільно корисної праці засуджених включають не лише законодавче регулювання трудової діяльності засуджених, а й принципи її організації, механізми індивідуалізації, гарантії дотримання основоположних прав людини і громадянина та засоби забезпечення виправного і ресоціалізаційного впливу на засуджених.

Доведено, що суспільно корисна праця засуджених має подвійну природу: з одного боку, вона забезпечує створення певного матеріального результату, а з іншого виконує особистісно-перетворюючу функцію, спрямовану на формування у засуджених відповідальності, трудових навичок, соціально позитивних установок та готовності особи до життя у вільному суспільстві. Саме другий аспект повинен визначати сучасну кримінально-виконавчу природу трудової зайнятості засуджених, оскільки її основним призначенням не може бути лише виробничий результат.

Обґрунтовано авторський підхід, відповідно до якого суспільно корисна праця засуджених повинна розглядатися через категорію «трудова зайнятість засуджених до позбавлення волі», яка більш повно відповідає сучасній європейській пенітенціарній моделі. Така концепція передбачає перехід від формального залучення засуджених до роботи до комплексного процесу формування їх трудового потенціалу, професійного розвитку, набуття компетентностей, соціальної адаптації та підготовки до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.

Визначено, що зміст кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні складають принципи законності, поваги до людської гідності, гуманізму, індивідуалізації та ресоціалізаційної спрямованості тощо.

6. Проведене дослідження ролі та місця суспільно корисної праці у реінтеграції засуджених до життя після звільнення дозволяє зробити висновок, що її значення виходить далеко за межі виконання виробничих

завдань в установах виконання покарань ДКВС України. Суспільно корисна праця є важливим кримінально-виконавчим механізмом формування у засуджених соціально позитивних якостей, трудових навичок, відповідальності, здатності до самостійного забезпечення власних потреб законним шляхом та підготовки до повернення у суспільство після звільнення.

Доведено, що основним результатом трудової діяльності засуджених має бути не лише виконання певної роботи, а формування соціального капіталу особи, її професійної компетентності та готовності до законного способу життя після звільнення. Саме стабільна трудова зайнятість після відбуття покарання є одним із ключових факторів зниження ризику рецидивної злочинності, оскільки забезпечує легальне джерело існування, позитивне соціальне оточення та формування відповідальної поведінки.

Водночас встановлено, що сучасна модель організації суспільно корисної праці засуджених в Україні недостатньо орієнтована на їх подальшу соціальну інтеграцію. Основною проблемою залишається відсутність належного зв'язку між працею під час відбування покарання, професійною підготовкою, підготовкою до звільнення та працевлаштуванням після повернення у суспільство.

Обґрунтовано необхідність переходу від традиційної виробничо-організаційної моделі суспільно корисної праці до концепції трудової зайнятості засуджених, яка передбачає індивідуалізацію трудового впливу, врахування професійного потенціалу особи, її освітнього рівня, стану здоров'я, кримінологічних характеристик та перспектив працевлаштування після звільнення.

7. Проведений аналіз сучасного стану суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні засвідчив наявність суттєвої проблеми, яка полягає у тому, що існуючі форми суспільно корисної праці засуджених переважно забезпечують їх корисну трудову діяльність під час перебування в установах виконання покарань ДКВС України, та не завжди

формують необхідний потенціал для успішного виправлення, ресоціалізації та соціальної інтеграції засуджених у суспільство після звільнення.

Доведено, що ефективна модель повинна включати не лише суспільно корисну працю засуджених до позбавлення волі, а весь комплекс заходів, спрямованих на формування здатності засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення, що передбачає оцінку трудових здібностей засуджених, їх професійної орієнтації, здобуття професійної освіти та професійних кваліфікацій, залучення до суспільно корисної праці, підготовку до звільнення і подальше працевлаштування. Саме тому в межах цього дослідження нами обґрунтовується необхідність поступового переходу від традиційного розуміння суспільно корисної праці засуджених до категорії трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі. Така трансформація не заперечує значення суспільно корисної праці засуджених як одного із основних засобів їх виправлення і ресоціалізації, а навпаки розширює її зміст, наповнюючи сучасним соціальним та пенітенціарним значенням.

8. Аналіз зарубіжного досвіду праці засуджених до позбавлення волі засвідчив, що сучасний європейський підхід виходить із того, що праця засуджених має бути інструментом формування їх соціальної відповідальності, засобом набуття професійних навичок і компетентностей, механізмом підготовки засуджених до звільнення та фактором зниження ризику рецидивної злочинності.

До основні елементи зарубіжного досвіду, які доцільно імплементувати в Україні належать:

1. Впровадження індивідуальної моделі трудової зайнятості засуджених.

Європейський досвід свідчить, що ефективність праці засуджених залежить від того, наскільки вона відповідає їх особистісним характеристикам та перспективам після звільнення. Тому в Україні необхідно перейти від загального залучення засуджених до суспільно корисної праці до

формування у них індивідуальної програми трудової зайнятості, яка має включати: оцінювання професійних можливостей особи; визначення рівня освіти; встановлення трудових здібностей; професійну орієнтацію; визначення перспективної професії; підбір відповідного виду діяльності.

2 Поєднання праці з професійною освітою.

Європейські моделі демонструють, що сама праця без професійного розвитку не забезпечує повноцінного виправлення і ресоціалізації засуджених. Тому перспективна українська пенітенціарна модель повинна передбачати реальне професійне навчання, підготовку та перепідготовку засуджених, отримання ними сучасних спеціальностей та практичне застосування отриманих знань. У цьому аспекті праця повинна стати не завершальним елементом виправного впливу, а складовою комплексного процесу формування трудового потенціалу засуджених.

3. Орієнтація на ринок праці після звільнення.

Найважливішим висновком із зарубіжного досвіду є необхідність зміни критерію оцінювання ефективності праці засуджених. Адже сьогодні недостатньо відповісти на питання: «Чи працював засуджений під час відбування покарання?» Необхідно відповісти на інше питання: «Чи отримав засуджений завдяки цій праці можливість легально працювати після звільнення?». Саме така зміна підходу дозволяє перейти від формальної трудової діяльності засуджених до реального їх виправлення, ресоціалізації та реінтеграції до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.

4. Формування механізму взаємодії між пенітенціарною системою та роботодавцями.

Досвід провідних європейських держав свідчить про необхідність ефективного залучення до процесу виправлення і ресоціалізації засуджених не лише виробничих підприємств установ виконання покарань, а й державної служби зайнятості, органів місцевого самоврядування, роботодавців та громадських організацій. Що дозволяє забезпечити безперервність процесу,

від перебування особи у місцях позбавлення волі до її повноцінного включення у суспільне життя після звільнення.

9. За результатами проведеного дослідження законодавчого удосконалення суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні доведено, що категорія «суспільно корисна праця засуджених» у сучасному її нормативному розумінні не повною мірою охоплює весь комплекс кримінально-виконавчих заходів, необхідних для досягнення кінцевої мети виконання покарання, адже недостатньо відображає такі важливі складові процесу виправлення і ресоціалізації засуджених, як професійна орієнтація, формування конкурентних професійних компетентностей, професійне навчання, перекваліфікація, адаптація до сучасного ринку праці, підготовка до звільнення та подальше працевлаштування засуджених тощо. У зв'язку з цим обґрунтовано необхідність зміни концептуального підходу до правового регулювання суспільно корисної праці засуджених шляхом переходу від вузької категорії «суспільно корисна праця» до більш широкої та комплексної категорії «трудова зайнятість», як одного із основних засобів їх виправлення і ресоціалізації.

Запропонована концепція передбачає, що трудова зайнятість засуджених повинна розглядатися як *самостійна кримінально-виконавча категорія, що являє собою систему правових, організаційних, освітніх та соціальних заходів, спрямованих на забезпечення участі засуджених у суспільно корисній діяльності, формування їх професійних компетентностей, розвиток трудової мотивації, підготовку до самостійного працевлаштування та створення необхідних умов для ефективного виправлення, ресоціалізації і реінтеграції засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.*

Обґрунтовано, що законодавче закріплення інституту трудової зайнятості засуджених повинно базуватися на таких фундаментальних положеннях:

- трудова зайнятість є самостійним засобом виправлення і ресоціалізації засуджених, а не лише формою організації їхньої праці під час відбування покарання;

- трудова зайнятість має комплексний характер, оскільки включає не лише безпосередню трудову діяльність, а й професійне навчання, формування трудових компетентностей, професійну орієнтацію, підготовку до звільнення та сприяння подальшому працевлаштуванню;

- кінцевою метою трудової зайнятості є формування здатності засудженого до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя після звільнення.

Запропонована модель законодавчого удосконалення передбачає доповнення Кримінально-виконавчого кодексу України окремою главою «Трудова зайнятість засуджених до позбавлення волі», яка повинна визначити поняття, мету, принципи та основні організаційно-правові засади її реалізації. Особливого значення у запропонованій моделі набуває закріплення принципів індивідуалізації, професійної орієнтації, поєднання праці із професійним навчанням, спрямованості на підготовку до звільнення та забезпечення наступності між пенітенціарним і постпенітенціарним етапами ресоціалізації засуджених.

Важливим елементом запропонованої концепції є запровадження індивідуальної програми трудової зайнятості засудженого, яка повинна включати оцінювання трудового потенціалу особи, визначення її професійних здібностей, професійну орієнтацію, професійне навчання, визначення виду трудової діяльності, заходи підготовки до звільнення та перспективи майбутнього працевлаштування. Такий підхід дозволить перейти від адміністративного визначення видів праці засуджених до індивідуального планування їх соціальної інтеграції. При цьому

запропонована концепція не передбачає повної відмови від категорії «суспільно корисна праця», а змінює її місце у системі основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених.

Таким чином, запропонована модель законодавчого удосконалення кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі формує нову парадигму правового регулювання, сутність якої полягає у переході від використання праці засуджених як елемента виконання покарання до використання трудової зайнятості як комплексного механізму виправлення, ресоціалізації та реінтеграції засудженої особи у суспільство після звільнення. Саме така концепція відповідає європейським тенденціям розвитку пенітенціарної політики, міжнародним стандартам поводження із засудженими та сучасним завданням пенітенціарного законодавства України щодо формування у засуджених готовності до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бадира В. А. Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мета покарання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2006. 240 с.
2. Богатирьов І.Г., Василяка Д.К., Шкута О.О. Теорія і практика виправлення та ресоціалізації засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки : навч. посіб. Київ : Дакор, 2014. 176 с.
3. Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право України : підручник. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 352 с.
4. Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право України. Київ: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2010. 412 с.
5. Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право України: навчальний посібник. Київ: Алерта, 2010. 432 с.
6. Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право України : підручник. Київ : Атіка, 2010. 624 с.
7. Богатирьов І. Г. Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2006. 500 с.
8. Богатирьов І.Г., Пузирьов М.С., Шкута О.О. Доктрина пенітенціарного права України : монографія. Київ : Дакор, 2017. 236с. URL: <https://dspace.oduvvs.edu.ua/bitstreams/d658ac52-e98f-4722-8348-65c815494ba9/download>.
9. Богдан Ю. М. Окремі аспекти міжнародного механізму реалізації правового статусу засуджених до позбавлення волі на певний строк. *Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Запоріжжя, 22–23 жовтня 2021 р.). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2021. С. 112–

115.

10. Болотіна Н. Б. Трудове право України: підручник. Київ: Вікар, 2008. С. 83–87.

11. Брошко І. М. Матеріально-побутове забезпечення засуджених до позбавлення волі в контексті норм Мінімальних стандартних правил ООН щодо поводження з ув'язненими (Правил Нельсона Мандели). *Кримінально-виконавча система України та її роль у розбудові правової і соціальної держави: матеріали VIII заоч. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 26 листоп. 2021 р.)* / гол. ред. О. М. Тогочинський; Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів: Академія ДПтС, 2021. С. 52–54.

12. Бублік О. О. Праця засуджених до позбавлення волі та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове покарання. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 230–232.

13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / автор, керівник проекту і гол. редактор В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.

14. Висновки і рекомендації Комітету ООН проти катувань: Україна. Розгляд доповідей, поданих державами-учасницями 21 листопада 2001 року. Аспект: інформаційний бюлетень. 2002. № 1 (6). С. 27–28.

15. Гегель Г. В. Ф. Філософія права / пер. з нім. Київ: Юніверс, 2000. 480 с. С. 148.

16. Гребеньков Г. В., Назимко Є. С. Методологія кримінально-правових досліджень : наук.-практ. посіб. Донецьк : Цифрова типографія, 2012. 134 с.

17. Гритенко О. А. Теоретико-правові концептуальні засади прогресивної системи виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2020. 492 с.

18. Гусак А. П. Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення

волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2010. 16 с.

19. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. Київ : Знання, 2005. 655 с.

20. Денисова Т. А., Крикушенко О. Г. Сучасні проблеми працевикористання засуджених до позбавлення волі. Вісник Асоціації кримінального права України. 2018. Т. 2. № 11. С. 294–307.

21. Державна програма покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006-2010 роки URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/43652431>

22. Джужа О. М., Богатирьов І. Г., Колб О. Г. та ін. Кримінально-виконавче право України : підручник. Київ : Атіка, 2010. 752 с.

23. Джужа О. М., Василевич В. В., Колб О. Г. Кримінологія : підручник. Київ : Атіка, 2009. 312 с.

24. Долгов А. Г. Кримінально-виконавчі засади виправлення засуджених до позбавлення волі в Україні : дис. ... д-ра філософ. 2024. 235 с.

25. Долгов А. Г. Порівняльний аналіз Українського та польського законодавства у сфері реформування пенітенціарної системи до законодавства Європейського Союзу щодо виправлення засуджених до позбавлення волі. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 419–425. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/6_2023/61.pdf.

26. Долгов А. Г. Формування та реалізації програм виправлення та ресоціалізації засуджених в місцях несвободи України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридичні науки*. 2023. Вип. 6. С. 15–19. URL: <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/406/371>.

27. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила : Рекомендація № R (87) 3 Комітету міністрів Ради Європи від 12 лютого 1987 р. // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_032 (дата звернення: 29.06.2026).

28. Жук І. Л., Жук Л. А., Неживець О. М. Праця засуджених в місцях

позбавлення волі : монографія. Київ : Кондор, 2009. 226 с.

29. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2008. Кн. 3: Практична кримінологія. 320 с.

30. Закон України Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Режим доступу <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text>

31. Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі: монографія / за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків. 2011. 323 с.

32. Іваньков О. І. Міжнародно-правові стандарти у сфері забезпечення захисту прав засуджених до позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. 233 с.

33. Кельман М. С. Методологія як форма мислення і складових культури дослідника : навч. посіб. для аспірантів та магістрів / за заг. ред. М. С. Кельмана. Львів : Растра-7, 2017. 220 с.

34. Кернякевич-Тарасійчук Ю. В. Про правову природу праці засуджених до позбавлення волі. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2014. Вип. 3. Т. 2. С. 37–40.

35. Кодекс законів про працю України Кодекс України; Закон, Кодекс від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

36. Колб О.Г., Конопельський В.Я. Праця засуджених до позбавлення волі: законодавчі підходи та практика їх реалізації в умовах воєнного стану в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 3. 2025. С.71-75. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2025.3.11>

37. Колодчина А. Л., Богатирьова О. І. Прокуратура як суб'єкт реалізації Україною міжнародних стандартів у сфері захисту прав засуджених у місцях несвободи : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України І. Г. Богатирьова. Київ : Дакор, 2021. 198 с.

38. Конопельський В. Кримінально-правові та кримінально-виконавчі засади протидії рецидивній злочинності у виправних і виховних колоніях

України. *Юридичний вісник*. 2014. № 5. С. 127–133.

39. Конопельський В.Я., Білак Н.І. Трансформація праці засуджених : від права до обов'язку в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 6. Частина 3. 2025. С. 48-52. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.6>

40. Конопельський В.Я., Білак Н.І. Юридичні аспекти укладення трудового договору із засудженими: проєкт типової форми та правові виклики. *Право. Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Випуск № 92. Ч. 4. 2025. С. 138-142. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.18>

41. Кревсун О.М. Прогресивна система виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у виправних колоніях: Автореф. дис.. на здобуття наук. ступ. канд.. юрид. наук: 12.00.08. Харків: ХНУВС, 2016. 20 с.

42. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2010. 456 с.

43. Кримінальний кодекс України Кодекс України; Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

44. Кримінально-виконавче право України: підручник / Джужа О. М., Богатирьов І. Г., Колб О. Г. та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. К.: Атіка, 2010. 520 с.

45. Кримінально-виконавчий кодекс України Кодекс України; Кодекс, Закон від 11.07.2003 № 1129-IV Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>

46. Кримінологія : підручник для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

47. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю N 29 Міжнародна організація праці; Конвенція, Міжнародний документ від 28.06.1930 № 29 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text

48. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
49. Краснокутський О. В. Міжнародно-правові механізми забезпечення прав засуджених до позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2019. 200 с.
50. Литвиненко О. Ю. Кримінально-виконавчі засади правового статусу засуджених в місцях несвободи в Україні : дис. ... д-ра філософ. Запоріжжя, 2023. 235 с.
51. Литвиненко О. Ю. Кримінально-виконавчі засади правового статусу засуджених в місцях несвободи. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 10. С. 479–482. URL: http://lsej.org.ua/10_2023/116.pdf.
52. Литвинов О.Ю Кримінально-виконавчі засади правового статусу засуджених в місцях несвободи. Юридичний науковий електронний журнал № 10/2023.С. 479-482.
53. Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні: монографія. Харків: ХНУВС, 2008. 446 с.
54. Лучко С.В. Методологія дослідження пенітенціарної системи України. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. : сері «Юридичні науки» 2013. №2 (5) . С. 151-157
55. Львовчкін В. А. Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2002. 196 с.
56. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Том 1. Київ: Основи, 2003. 847 с.
57. Меркулова В. А., Гритенко О. А., Резниченко Г. С. Звільнення від відбування покарання вагітних жінок та жінок, які мають малолітніх дітей : монографія / за заг. ред. В. О. Меркулової. Одеса : ОДУВС, 2015. 286 с.
58. Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. : 200 000 слів / уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. 2-ге вид., виправ. Київ : Аконіт,

2007. Т. 1. 928 с.

59. Олефір Л. І. Кримінально-виконавчі засади застосування пробації в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 209 с.

60. Опанасенков О. І. Правове регулювання праці засуджених до позбавлення волі як засіб їх виправлення: сучасність і перспективи. Питання боротьби зі злочинністю. 2014. Вип. 27. С. 258–266.

61. Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства. Київ : Ін Юре, 2010. 812 с.

62. Пенітенціарна парадигма виконання покарння у виді позбавлення волі в Україні монографія. І.Г. Богатирьов, А.В. Боровик, А.Є. Шевченко та ін; за заг.ред. д-ра юрид. наук. проф. І.Г. Богатирьова. Одеса : Вид дім «Гельветика»., 2022. 288.с.

63. Попри війну, Україна зберігає лідерство в порушенні прав людини: статистика Європейського суду з прав людини. 13.02.2023. URL: <https://advokatpost.com/popry-vijnu-ukraina-zberihaie-liderstvo-v-porushenni-prav-liudyny-statystyka-ievropejskoho-sudu-z-prav-liudyny/>

64. Почанська О. С. Основні тенденції розвитку законодавства, що регулює питання забезпечення прав громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні. Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. Вип. 2. С. 35–42.

65. Прибутько П. С., Заяць Н. В., Лук'янець Г. І. Основи методології, наукових досліджень : навч. посіб. для студ. і курсантів / за ред. П. С. Прибутька. Київ : НАВС, 2015. 156 с.

66. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань : Закон України від 21.01.2010 № 1828-VI. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 12. Ст. 114.

67. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини : Указ Президента України від 25.08.2015 № 501/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015#Text>

68. Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 № 654-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80#Text>

69. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р. URL: <http://surl.li/fdmjr>

70. Пузирьов М. С., Шкута О. О. Перші міжнародні пенітенціарні конгреси (1846, 1847, 1857 рр.) як історико-правовий вимір порівняльних кримінально-виконавчих досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція*. 2016. Вип. 19. С. 106–108. URL: <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc19/30.pdf>

71. Рабинович П. М. Методологія юридичної науки. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3: К–М. С. 618–619.

72. Резніченко Г.С. Деякі проблеми законодавчої регламентації громадського контролю за виконанням кримінальних покарань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №10. С.580-582.

73. Резніченко Г.С. Деякі проблеми основних засобів досягнення ресоціалізації жінок, засуджених до позбавлення волі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №10. С. 498-500.

74. Резніченко Г.С. Напрямки удосконалення ресоціалізації засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №7. С. 380-382.

75. Резніченко Г. С. Особливості виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених жінок : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : ОДУВС, 2008. 245 с.

76. Рівень рецидиву в Україні планують знизити з 30% до 5% – міністр юстиції Малюська про тюремну реформу. URL: [https://hromadske.ua/posts/riven-recidivu-v-ukrayini-planuyut-zniziti-z-30-do-5-ministr-yusticiyi-malyuska-pro-tyuremnu-](https://hromadske.ua/posts/riven-recidivu-v-ukrayini-planuyut-zniziti-z-30-do-5-ministr-yusticiyi-malyuska-pro-tyuremnu)

та соціальний захист: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 09 жовтня 2020 р.). Харків, 2020. С. 415–418.

84. Сікун А. М. Історико-правовий аспект праці засуджених в Україні. *Кримінально-виконавча система України та її роль у розбудові правової і соціальної держави*: матеріали IV заочної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 25 квітня 2019 р.). Чернігів: Академія ДПтС, 2019. С. 127–130.

85. Сікун А. М. Порівняльний аналіз праці засуджених до позбавлення волі та обмеження волі. *Гуманітарна наука XXI століття: сучасні виклики в галузі права, освіти, соціальних та поведінкових наук*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 06 листопада 2020 р.). Чернігів: Академія ДПтС, 2020. С. 97–101.

86. Сікун А. М. Щодо праці засуджених в умовах діджиталізації світової економіки. *Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціально-гуманітарних та поведінкових наук в умовах воєнного стану*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 25-26 квітня 2023 року). Чернігів: Академія ДПтС, 2023. С. 322–326.

87. Сікун А. М., Варламова Я. Г. До питання дистанційної роботи в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Кримінально-виконавча система України та її роль в розбудові правової і соціальної держави*. XI Всеукраїнська заочна науково-практична конференція (Чернігів, 26 травня 2023 р.). Чернігів, Академія ДПтС, 2023. С. 122–125.

88. Сікун А. М., Мірошніченко О. А. До питання праці засуджених під час дії правового режиму воєнного стану. *Актуальні проблеми юридичної науки* : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять перші осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 209–211.

89. Сікун А. М., Мірошніченко О. А. Праця засуджених в пенітенціарних установах за законодавством Республіки Польща. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права*: матеріали Міжнародної

науково-практичної конференції (м. Кременчук, 02–03 грудня 2022 р.). Львів-Торунь, 2022. С. 91–94.

90. Сікун А. М., Хоменко Д. Ю. Освіта засуджених до позбавлення волі як один із засобів виправлення і ресоціалізації. *Інтеграція теорії у практику: проблеми, пошуки, перспективи*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 05 листопада 2021 р.). Чернігів: Академія ДПтС, 2021. С. 277–280.

91. Сікун А. М., Хоменко Д. Ю. Трудові права та гарантії під час воєнного стану. *Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціальних та поведінкових наук – 2022*. матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 10 червня 2022 р.). Чернігів: Академія ДПтС, 2022. С. 202–205.

92. Справа «Карабет та інші проти України» (Заяви №№ 38906/07 і 52025/07) Європейський суд з прав людини, Міжнародні суди; Рішення, Справа, Заява від 17.01.2013 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c69#Text

93. Степанюк А. Х. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України: монографія. Харків: Кроссроуд, 2007. 184 с.

94. Степанюк А. Х. Кримінально-виконавча система України: теорія і практика : монографія. Харків : Право, 2012. 360 с.

95. Степанюк А. Х. Кримінально-виконавче право України: загальна та особлива частини : підручник. Харків : Право, 2008. 496 с.

96. Степанюк А. Х. Сутність виконання покарання: кримінально-виконавчі аспекти : монографія. Харків : ФІНН, 2010. 368 с.

97. Степанюк А. Х. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-виконавчого права України: монографія. Харків: Право, 2010. С. 180–184.

98. Степанюк А. Х., Яковець І. С. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України: монографія. Харків: Кроссроуд, 2007. 184 с.

99. Сучасний тлумачний словник української мови: 60 000 слів / за заг. ред. докт. філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2007. 832 с.

100. Усатий О.О. Міжнародно-правові стандарти та європейські моделі трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі: шляхи імплементації в кримінально-виконавче законодавство України. *the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. – 2025. – № 138. С. 221-230. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/09/usatyi_138.pdf

101. Усатий О.О. Напрями вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства України у сфері трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі. *the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. – 2025. – № 139. С. 168-175. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/10/usatyi_139.pdf

102. Усатий О. О. Основні міжнародні стандарти праці засуджених до позбавлення волі на певний строк. *Захист прав дитини в умовах військової агресії: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 19 червня 2026 р.). Одеса : ОДУВС, 2026С. 407-409.

103. Усатий О. О. Праця засуджених до позбавлення волі, право чи обов'язок? *Пенітенціарна система у глобальному вимірі: матер. III міжнар. пенітенціарного форуму* (м. Київ, 3 листопада 2023 р.) Львів – Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 122 -123.

104. Усатий О. О. Суспільно корисна праця, як засіб виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі. *Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі заходи попередження злочинності: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф.* (м. Одеса 24 листопада 2023 р.) Одеса : ОДУВС, 2023. С. 197-199.

105. Усатий О.О. Теоретико-правові засади трансформації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі у концепцію їх трудової зайнятості. *the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. – 2025. – № 137. С. 117-125. URL: <http://easternlaw.com.ua/wp->

content/uploads/2025/08/usatyi_137.pdf

106. Устюжанінова О. Т. Еволюція розвитку кримінально-виконавчих засад функціонування державної кримінально-виконавчої служби України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 6. Т. 2. С. 65–68.

107. Устюжанінова О. Т. Інституціональні фактори впливу на функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 428–431.

108. Устюжанінова О. Т. Поняття та зміст кримінально-виконавчих засад функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України. *Norwegian Journal of development of the International Science*. 2020. № 41. С. 46–50.

109. Устюжанінова О. Т. Соціально-демографічні ознаки засудженого, який вчиняє втечу з виправної колонії в Україні. *Порівняльно-аналітичне право* : електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2017. № 2. С. 274–276. URL: http://www.pap.in.ua/2_2017/77.pdf.

110. Устюжанінова О. Т., Шкута О.О. Державна кримінально-виконавча служба України: теорія і практика : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 216 с. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/bitstreams/e157eb37-0bd4-4956-94d5-db72e1eb65b6/download>

111. Устюжанінова О. Т., Шкута О. О. Методологічні засади функціонування державної кримінально-виконавчої служби України. *Юридичний бюлетень* : наук. журн. Одеса, ОДУВС, 2019. Вип. 10 (10). С. 163–169.

112. Фукс Н. А. Організація праці засуджених до позбавлення волі в Україні (економіко-правовий аналіз) // Київський часопис права. 2022. № 3. С. 106–111.

113. Хавронюк М. І. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Київ : Ваіте, 2015. 944 с.

114. Царюк С. В. Кримінально-виконавча характеристика засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2009. 230 с.

115. Чеботарьова Ю. А. Правовий статус засуджених до позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2005. 205 с.

116. Шкута О. О. Алгоритм реформування державної пенітенціарної служби України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер. Право. 2016. № 36, т. 2. С. 113–116. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/28143>

117. Шкута О. О. Визначення пенітенціарної системи як елемента кримінально-виконавчої доктрини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер. Право. 2016. № 37. С. 79–83. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/32948>

118. Шкута О.О. Виправлення та ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки : автореф. дис. ... наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2011. 20 с. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/bitstreams/ecd782c0-9e54-42d3-9b76-e4563970088f/download>

119. Шкута О.О. Виправлення та ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Дніпропетровськ, 2011. 237 с.

120. Шкута О. О. Генезис становлення та розвиток кримінально-виконавчої системи незалежної України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 2 (240). С. 153–157. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/02/31.pdf>

121. Шкута О.О. Громадський контроль як складова частина громадського впливу в системі основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. *Юридичний бюлетень*. 2022. № 27. С. 121–126. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/bitstreams/197fd6a9-8f7b-4e64-b586->

9ad5336fb0f2/download

122. Шкута О.О. Громадський контроль за дотриманням прав засуджених до позбавлення волі. *Юридичний бюлетень*. 2023. № 28. С. 135–139. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/bitstreams/85b6ebb0-f3f5-4b94-a1df-a1e565e72b66/download>

123. Шкута О. О. Деякі питання діяльності спостережної комісії як складової соціального партнерства пенітенціарної системи України. *Право і суспільство*. № 3. С. 177–182.

URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2016/3_2016/part_1/35.pdf

124. Шкута О.О. Інституційна роль пробації в механізмі застосування кримінально-правового інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 730–733. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2023/178.pdf

125. Шкута О. О. Історико-правовий аналіз формування терміна «пенітенціарна система» у кримінально-виконавчому праві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету* : зб. наук. пр. 2016. № 2. т. 3. С. 41–44. (Серія «Юридичні науки»). URL: https://revolution.allbest.ru/law/00921822_0.html

126. Шкута О. О. Компаративістський аналіз функціонування пенітенціарних систем зарубіжних країн. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Юридичні науки*. 2016. № 1. т. 4. С. 53–55. URL: https://revolution.allbest.ru/law/00823471_0.html

127. Шкута О.О. Концептуальні засади реформування сучасної науки кримінально-виконавчого права як нормативно-правової основи європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері. *The European dimension of modern legal science : scientific monograph*. 2022. Р. 497-521. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/bitstreams/7c1fe898-a4aa-49b5-9e18-24632d728385/download>

128. Шкута О. О. Концептуальні принципи пенітенціарної політики України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 5 (243). С. 81–85.

URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/05/17.pdf>

129. Шкута О. О. Нормативно-правове забезпечення функціонування пенітенціарної системи України. *Прикарпатський юридичний вісник* : зб. наук. пр. 2015. Вип. 2. С. 165-168. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v2_2015/37.pdf

130. Шкута О. О. Окремі питання залучення до праці засуджених до позбавлення волі. Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2016. № 1. С. 111–118.

131. Шкута О. О. Пенітенціарна система України: теоретико-прикладна модель : монографія. Херсон : Гельветика, 2017. 366 с.

132. Шкута О. О. Правове забезпечення функціонування пенітенціарної системи України. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 3. С. 254–261. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/11-2016/shkuta.pdf>.

133. Шкута О.О. Працевлаштування засуджених осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, як засіб реалізації їх конституційних прав і виконання обов'язків. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2010. № 3. С. 96-104.

134. Шкута О.О. Проблема безпеки засуджених в місцях несвободи Міністерства юстиції України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 2. С. 146–151 URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nvdduvs_2020_2_25

135. Шкута О.О. Проблеми забезпечення безпеки засуджених в місцях несвободи України в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Юридичні науки* . Вип. 2. С. 35–38. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2022-2-8> URL: <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/354>

136. Шкута О. О. Сучасні проблеми реалізації кримінально-виконавчої

політики як засобу запобігання злочинності. Теоретико-прикладний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 6 (21). т. 2. С. 154–157. URL: <http://pjuv.nuoua.od.ua/index.php/prikarpatskij-yuridichnij-visnik-6-2-2017>

137. Шкута О. О. Теоретико-правовий аналіз поняття «пенітенціарна система». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. Юриспруденція. 2017. № 30, т. 2. С. 56–59. URL: http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc30/part_2/16.pdf

138. Шкута О.О. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.08. Ірпінь, 2018. 38 с.

139. Шкута О.О. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Держ. фіск. служба України, Ун-т держ. фіск. служби України. Ірпінь, 2018. 482 с.

140. Шкута О.О. Участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 1. С. 213–216. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/items/95b82950-23e6-475d-8ca0-8666ca13647d>

141. Шкута О.О., Пренько Я.О. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання кримінальним правопорушенням в місцях несвободи. *Юридичний бюллетень*. 2022. № 26. (3). С. 223–233. URL: http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2022/26/26_2022.pdf

142. Шкута О.О., Устюжанінова О.Т. Методологічні засади функціонування державної кримінально-виконавчої служби України. *Юридичний бюллетень*. 2019. вип. 10 С. 163-169 URL: http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2019/10_2019/24.pdf

143. Яковець І. С. Останні новації в правовому регулюванні праці засуджених до обмеження та позбавлення волі в Україні // Актуальні проблеми правознавства. 2023. № 4(36). С. 115–122.

144. Яковець І. С. Теоретичні та практичні проблеми виконання

покарань у виді позбавлення волі: монографія. Харків: Право, 2012. 368 с.

145. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні проблеми виконання покарань у виді позбавлення волі : монографія. Харків : Право, 2013. 360 с.

146. Ярошенко О. М. Теоретичні та практичні проблеми джерел трудового права України: монографія. Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2006. С. 91–96.

147. Andrews D. A., Bonta J. *The Psychology of Criminal Conduct*. 6th ed. New York: Routledge, 2017. 720 p.

148. Ancel M. La défense sociale nouvelle. Paris: Cujas, 1981. P. 58–62.

149. Boone M. The Dutch Penitentiary System: Developments and Challenges. *European Journal of Criminology*. 2015. Vol. 12(1). P. 43–58.

150. Brottsförebyggande rådet (Brå). Recidivism Among Convicted Persons in Sweden. Stockholm, 2021. P. 51–55.

151. Bundesgesetz über den Vollzug der Freiheitsstrafen und der mit Freiheitsentziehung verbundenen vorbeugenden Maßnahmen (Strafvollzugsgesetz – StVG), BGBl. Nr. 144/1969.

152. Čentěš J. Trestné právo hmotné a procesné. Bratislava: Eurokódex, 2016 P. 115–118.

153. Céré J.-P. Droit pénitentiaire. Paris: Dalloz, 2019. P. 91–94.

154. Černík J. Vývoj českého vězeňství po roce 1989. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2012 P. 35–38.

155. Christie N. Crime Control as Industry: Towards Gulags, Western Style. London: Routledge, 1993. 194 p.

156. Čírtková L. Forezní psychologie. Plzeň: Aleš Čeněk, 2013. P. 143–146.

157. Cid J. *Is Imprisonment Criminogenic? A Comparative Study of Recidivism Rates*. *European Journal of Criminology*. 2009. Vol. 6(6). P. 459–476

158. Constitución Española de 1978. Artículo 25.2

159. Costituzione della Repubblica Italiana, art. 27, 1948.

160. Council of Europe. *European Prison Rules. Recommendation*

Rec(2006)2 of the Committee of Ministers to member states. Strasbourg: Council of Europe, 2006.

161. Coyle A. *A Human Rights Approach to Prison Management: Handbook for Prison Staff*. London: International Centre for Prison Studies, 2009. 160 p.

162. D. van Zyl Smit, Snacken S. *Principles of European Prison Law and Policy: Penology and Human Rights*. Oxford : Oxford University Press, 2009. 440 p.

163. Dünkler F. The Impact of Imprisonment on Prisoners' Social Integration. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*. 2014. Vol. 22. P. 307–330.

164. Farrall S. *Rethinking What Works with Offenders: Probation, Social Context and Desistance from Crime*. Cullompton: Willan Publishing, 2002. P. 31–39.

165. Fromm E. *To Have or To Be?* New York: Harper & Row, 1976. 160 p. P. 117.

166. García-Pablos de Molina A. *Tratado de Criminología*. Valencia: Tirant lo Blanch, 2014. P. 102–105.

167. Goffman E. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York : Anchor Books, 1961. 386 p.

168. Herzog-Evans M. Prisoners and Reintegration: European Perspectives. *European Journal of Probation*. 2016. Vol. 8(2). P. 65–78.

169. Hirschi T. *Causes of Delinquency*. Berkeley : University of California Press, 1969. 309 p.

170. Hołda Z., Postulski K. *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2012. P. 87–94.

171. Killias M., Aebi M. F., Kuhn A. *Sentencing and Punishment in Switzerland*. Bern: Stämpfli Verlag, 2012 P. 211-215.

172. Lappi-Seppälä T. *Penal Policy in Scandinavia*. *Crime and Justice*, Vol. 36, 2007, p. 217–295.

173. Laubenthal K. *Strafvollzug*. 8. Auflage. Berlin: Springer, 2019. 520 P.

174. Liebling A. Prisons and Their Moral Performance: A Study of Values, Quality and Prison Life. Oxford: Oxford University Press, 2004. 353 p.
175. Lutsiuk K., Dolhov A., Svyntarenko Y., Shkuta O., Konopelskyi V. International experience of correction and resocialization of prisoners sentenced to imprisonment. *Revista Cuestiones Políticas*. 2022. Vol. 40 №75. P. 79–88. *Web of Science*
176. Maruna S., LeBel T. *Welcome Home? Examining the “Reentry Court” Concept from a Strengths-Based Perspective*. *Western Criminology Review*. 2003. Vol. 4(2). P. 91–107
177. Maruna S. *Making Good: How Ex-Convicts Reform and Rebuild Their Lives*. Washington: American Psychological Association, 2001. 224 p.
178. Nilsson A. Living Conditions, Social Exclusion and Recidivism among Prisoners. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*. 2003. Vol. 4. P. 1–19.
179. Norwegian Correctional Service. *Annual Report 2022*. Oslo: Kriminalomsorgen, 2023. p. 34-38.
180. Pavarini M., Melossi D. *Carcere e fabbrica: alle origini del sistema penitenziario*. Bologna: Il Mulino, 1977. P. 142–145
181. Porowski M. *Więziennictwo: problemy organizacji i funkcjonowania*. Warszawa: IPS PAN, 2002 P. 115–118.
182. Penitenciaire beginselenwet, Stb. 1998, 430. Wet van 18 juni 1998 houdende vaststelling van een nieuwe regeling betreffende het gevangeniswezen
183. Petersilia J. *When Prisoners Come Home: Parole and Prisoner Reentry*. New York : Oxford University Press, 2003. 328 p.
184. Pratt J. *Penal Populism*. London: Routledge, 2007. P. 214–220.
185. Pratt J. Scandinavian Exceptionalism in an Era of Penal Excess: Part I: The Nature and Roots of Scandinavian Exceptionalism. *British Journal of Criminology*. 2008. Vol. 48. Issue 2. P. 119–137
186. Puzyrov M. S. Ukrainian institutions for execution of punishments transformation regarding positive foreign experience. *Вісник Асоціації*

кримінального права України. 2017. № 1. С. 213–224. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/07/13_Puzyrov.pdf

187. Sampson R. J., Laub J. H. *Crime in the Making: Pathways and Turning Points Through Life*. Cambridge: Harvard University Press, 1993. 336 p.

188. Szymanowski T. *Polityka karna i penitencjarna w Polsce*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2012 P. 43–47.

189. Tak P. J. P. *The Dutch Criminal Justice System: Organization and Operation*. The Hague: Boom Legal Publishers, 2008. P. 173–176.

190. Tham H. *Crime and the Welfare State: The Case of Sweden*. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 2001, Vol. 9(1), p. 18–42.

191. Uggen C. *Work as a Turning Point in the Life Course of Criminals: A Duration Model of Age, Employment, and Recidivism*. *American Sociological Review*. 2000. Vol. 65. № 4. P. 529–546.

192. United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules) : Resolution adopted by the General Assembly on 17 December 2015, A/RES/70/175. URL: <https://undocs.org/A/RES/70/175> (дата звернення: 29.06.2026).

ДОДАТКИ

Додаток А

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧИННОЇ МОДЕЛІ СУСПІЛЬНО КОРИСНОЇ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ТА АВТОРСЬКОЇ МОДЕЛІ ТРУДОВОЇ ЗАЙНЯТОСТІ ЗАСУДЖЕНИХ ЯК СУЧАСНОГО ЗАСОБУ ВИПРАВЛЕННЯ І РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ

Проведений у межах дисертаційного дослідження аналіз теоретичних, нормативно-правових та організаційних засад суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі дозволив встановити, що традиційна модель суспільно корисної праці, незважаючи на її значний кримінально-виконавчий потенціал, потребує концептуального переосмислення.

Сучасна мета виконання покарання у виді позбавлення волі полягає не лише у забезпеченні належного порядку відбування покарання, а передусім у створенні умов для виправлення, ресоціалізації та подальшої реінтеграції засудженої особи у суспільство.

У зв'язку із цим запропоновано трансформувати традиційну категорію «суспільно корисна праця засуджених» у більш широку кримінально-виконавчу категорію - «трудова зайнятість засуджених до позбавлення волі».

Авторська модель не заперечує значення суспільно корисної праці, а визначає її як один із структурних елементів комплексної системи трудової зайнятості.

Концептуальні відмінності моделей

Категорії	Чинна модель суспільно корисної праці	Авторська модель трудової зайнятості засуджених
Концептуальна основа	Суспільно корисна праця як один із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених	Суспільно корисна праця як комплексний механізм виправлення, ресоціалізації та реінтеграції засуджених у суспільство після звільнення
Основна мета	Забезпечення права засуджених на працю та виконання встановлених КВК України обов'язків під час відбування покарання	Формування здатності особи до самостійного правомірного життя після звільнення
Основний акцент	Процес виконання роботи	Соціальний результат трудової діяльності
Об'єкт впливу	Поведінка засудженого в установі виконання покарань	Особистість засудженого та його майбутній соціальний статус
Часові межі	Переважно період відбування покарання	Весь цикл: від прибуття до установи виконання покарань до інтеграції у суспільство після звільнення
Характер діяльності	Виконання визначеної роботи	Формування індивідуальної трудової траєкторії

2. Відмінність у розумінні мети суспільно корисної праці засуджених.

Чинна модель

Основна мета суспільно корисної праці як одного із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених:

- забезпечення організованої зайнятості засуджених;
- формування дисципліни та правопорядку у місцях позбавлення волі;

- залучення до суспільно корисної діяльності;
- підтримання встановленого порядку виконання та відбування покарання (режиму).

Логіка суспільно корисної праці як одного із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених:

- засуджені до позбавлення волі мають право працювати (ч. 1 ст. 118 КВК України).
- засуджені до позбавлення волі, які мають заборгованість за виконавчими документами, зобов'язані працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії, до погашення такої заборгованості (ч. 2 ст. 118 КВК України).

Авторська модель

Основна мета суспільно корисної праці як одного із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених:

- розвиток трудового потенціалу особи;
- формування професійної компетентності;
- підготовка до працевлаштування;
- забезпечення соціальної адаптації.

Логіка суспільно корисної праці як одного із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених: засуджений повинен отримати такі трудові компетентності, які дозволять йому після звільнення вести самостійне правомірне життя.

3. Структурні елементи моделей

Чинна модель

Включає переважно:

- залучення до роботи;
- виконання трудових функцій;
- контроль за дотриманням трудової дисципліни;
- оплату праці.

Авторська модель трудової зайнятості

Включає:

1. Діагностично-підготовчий блок.

Передбачає:

- індивідуальне вивчення особистості засудженого;
- оцінку освіти;
- визначення професійного досвіду;
- встановлення трудового потенціалу;
- визначення індивідуальних потреб.

Результат: формування індивідуальної програми трудової зайнятості.

2. Освітньо-кваліфікаційний блок

Передбачає:

- професійну орієнтацію;
- професійне навчання;
- перепідготовку;
- отримання сучасної професії;
- підвищення кваліфікації.

Результат: отримання засудженим професійних компетентностей.

3. Трудово-практичний блок

Передбачає:

- безпосередню трудову діяльність;
- застосування отриманих знань;
- формування трудової дисципліни;
- набуття практичного досвіду.

Результат: формування стійкої мотивації до законної трудової діяльності після звільнення.

4. Соціально-адаптаційний блок

Передбачає:

- відновлення соціальних зв'язків;
- формування відповідальності;
- розвиток навичок самотійного життя;

- підготовку до звільнення.

Результат: зменшення соціальної дезадаптацію засуджених.

5. Постпенітенціарний блок

Передбачає:

- допомогу у працевлаштуванні;
- взаємодію із службою зайнятості;
- співпрацю з роботодавцями;
- соціальний супровід.

Результат: реальна інтеграція засуджених до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.

4. Відмінність у ролі держави

Чинна модель:

Держава переважно забезпечує:

- забезпечення права засуджених та виконання обов'язків;
- створення робочих місць;
- організацію праці;
- контроль за виконанням роботи.

Авторська модель:

Держава повинна забезпечувати:

- забезпечення права засуджених та виконання обов'язків;
- визначення трудового потенціалу;
- професійний розвиток;
- формування індивідуальної програми;
- підготовку до звільнення;
- сприяння працевлаштуванню після звільнення.

Таким чином, держава переходить від ролі організатора суспільно корисної праці засуджених до ролі суб'єкта формування трудової спроможності засудженого до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.

5. Відмінність кримінологічного значення

Чинна модель:

Основний результат: корисна зайнятість особи під час відбування покарання.

Авторська модель:

Основний результат: зменшення ризику злочинності через працевлаштування засуджених, їх економічну самостійність, соціальну інтеграцію та відмову від кримінального-протиправного способу життя.

6. Порівняння нормативної перспективи

Чинне законодавство:

Фрагментарне регулювання:

- суспільно корисна праця;
- здобуття професійної освіти, професійних кваліфікацій;

Запропонована модель:

Єдина система **трудової зайнятості засуджених**

- професійна орієнтація
- здобуття професійної освіти, професійних кваліфікацій;
- суспільно корисна праця;
- соціальна адаптація
- працевлаштування після звільнення.

Висновок:

Запропонована авторська модель трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі є концептуальним розвитком кримінально-виконавчих засад суспільно корисної праці засуджених в Україні.

Її принципова відмінність від традиційної моделі суспільно корисної праці полягає у переході від розуміння суспільно корисної праці як одного із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених до розуміння трудової зайнятості як комплексного механізму формування особистості засуджених, їх здатної до до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.

МОДЕЛЬ
ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ ТРУДОВОЇ ЗАЙНЯТОСТІ
ЗАСУДЖЕНОГО ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК МЕХАНІЗМУ ЙОГО
ВИПРАВЛЕННЯ, РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА ПІДГОТОВКИ ДО
ЗВІЛЬНЕННЯ

1. Загальні положення.

Індивідуальна програма трудової зайнятості засудженого є складовою авторської концепції трансформації суспільно корисної праці засуджених у комплексний кримінально-виконавчий механізм виправлення і ресоціалізації.

Її основне призначення полягає у забезпеченні переходу від формального залучення засудженого до суспільно корисної праці до цілеспрямованого формування його трудового потенціалу та здатності до до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.

Індивідуальна програма повинна розглядатися як:

- документ кримінально-виконавчого планування;
- інструмент індивідуалізації виконання покарання;
- механізм координації діяльності адміністрації установи виконання покарань ДКВС України, органів пробації, освітніх установ та потенційних роботодавців.

2. Мета індивідуальної програми трудової зайнятості засудженого.

Формування у засудженого професійних компетентностей, трудових навичок, відповідального ставлення до суспільно корисної праці та створення умов для його соціальної інтеграції після звільнення.

Для досягнення цієї мети програма повинна забезпечувати:

- визначення трудового потенціалу особи;

- вибір оптимального напрямку професійного розвитку;
- набуття необхідних професійних навичок;
- залучення до суспільно корисної праці;
- підготовку до працевлаштування;
- формування позитивної мотивації до правомірного способу життя після звільнення.

3. Етапи реалізації індивідуальної програми трудової зайнятості засудженого.

Етап 1. Первинна трудова діагностика засудженого.

Мета етапу.

Визначення особистісних та професійних характеристик засудженого для формування індивідуальної трудової траєкторії.

Зміст діагностики.

Вивчаються:

1. Освітній рівень.

Встановлюються:

- наявність загальної середньої та/або професійної освіти,
- наявність професійних кваліфікацій;
- наявність спеціальності;
- потреба у навчанні.

2. Професійний досвід.

Визначаються:

- попередні професії;
- тривалість роботи;
- рівень кваліфікації;
- практичні навички.

3. Особистісні характеристики.

Оцінюються:

- мотивація до суспільно корисної праці;
- ставлення до суспільно корисної діяльності;
- відповідальність;
- готовність до змін.

4. Кримінологічні характеристики.

Враховуються:

- характер кримінального правопорушення;
- рівень криміногенної деформації;
- фактори ризику повторного вчинення кримінального

правопорушення.

Результат першого етапу.

Формування висновку:

«Трудовий профіль засудженого», який визначає:

- можливі напрями діяльності;
- потребу у навчанні;
- перспективи працевлаштування.

Етап 2. Професійна орієнтація та визначення трудової траєкторії засудженого.

На цьому етапі визначається яку саме професійну підготовку повинен пройти засуджений та який вид діяльності найбільш відповідає його можливостям.

Основними критеріями є:

- здібності особи;
- стан здоров'я;
- попит на професію;
- перспективи працевлаштування після звільнення.

Етап 3. Професійне навчання та формування професійних компетентностей засудженого.

Цей етап є одним із ключових, оскільки саме він відрізняє авторську модель від традиційної системи суспільно корисної праці.

Його зміст включає:

- професійну освіту;
- здобуття професійних кваліфікацій
- перепідготовку;
- підвищення кваліфікації;
- отримання відповідних документів.

Особливістю запропонованої моделі є те, що навчання не повинно бути відірваним від майбутньої професійної діяльності.

Алгоритм реалізації:

- професійне навчання;
- практична підготовка;
- професійна готовність до звільнення;
- працевлаштування після звільнення.

Етап 4. Реалізація трудової діяльності засудженого.

Безпосередня праця засудженого є центральним, але не єдиним елементом програми.

Вона повинна забезпечувати:

- закріплення отриманих знань;
- формування трудових навичок;
- розвиток необхідних компетентностей;
- розвиток відповідальності;
- набуття досвіду роботи.

При виборі виду роботи необхідно враховувати:

- професію;
- рівень кваліфікації;
- можливість подальшого використання навичок після звільнення.

Етап 5. Підготовка засудженого до звільнення.

Цей етап повинен розпочинатися завчасно до завершення строку покарання.

До основних заходів належать:

- оцінка можливостей працевлаштування;
- підготовка документів;
- формування резюме;
- взаємодія із центрами зайнятості;
- встановлення контактів із роботодавцями.

Етап 6. Постпенітенціарний трудовий супровід засудженого.

Завершальним елементом програми є підтримка особи після звільнення.

Вона включає:

- допомогу у працевлаштуванні;
- консультаційну підтримку;
- взаємодію із суб'єктами пробації;
- контроль процесу соціальної адаптації.

Саме цей етап забезпечує реальну, а не формальну ресоціалізацію.

4. Суб'єкти реалізації індивідуальної програми трудової зайнятості засудженого.

До реалізації програми повинні залучатися:

Адміністрація установи виконання покарань

Забезпечує:

- організацію праці;
- професійне навчання;
- контроль реалізації програми.

Психологи та соціальні працівники

Здійснюють:

- оцінювання особистості;

- мотиваційну роботу;
- соціальну підготовку.

Органи пробації

Забезпечують:

- наступність між установою виконання покарань та суспільством;
- контроль адаптації після звільнення.

Державна служба зайнятості

Забезпечує:

- професійне консультування;
- пошук роботи;
- взаємодію з роботодавцями.

Роботодавці

Беруть участь у:

- професійній підготовці;
- створенні робочих місць;
- соціальній адаптації звільнених осіб.

5. Очікувані результати реалізації моделі

Запровадження індивідуальної програми трудової зайнятості дозволить:

у сфері кримінально-виконавчої політики:

- підвищити ефективність виправлення і ресоціалізації засуджених;
- забезпечити індивідуалізацію виконання покарання;
- наблизити систему виконання поарань до європейських стандартів.

у соціальній сфері:

- зменшити соціальну ізоляцію засуджених;
- підвищити рівень зайнятості засуджених після звільнення;
- відновити соціальний статус засуджених.

у кримінологічній сфері:

- знизити ризики повторної злочинності;
- сформувати законні моделі поведінки особи після звільнення;

- забезпечити соціально позитивну інтеграцію особи до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення.

Заключне положення

Індивідуальна програма трудової зайнятості засудженого є практичним механізмом реалізації авторської концепції переходу від суспільно корисної праці до трудової зайнятості засуджених як сучасного засобу їх виправлення і ресоціалізації.

Її запровадження дозволить трансформувати кримінально-виконавчу систему України від системи організації суспільно корисної праці засуджених до системи формування їх трудової спроможності, соціальної відповідальності та готовності до повноцінного життя після звільнення.

МОДЕЛЬ ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ТРУДОВОЇ ЗАЙНЯТОСТІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК ОСНОВНОГО ЗАСОБУ ЇХ ВИПРАВЛЕННЯ, РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА РЕІНТЕГРАЦІЇ У СУСПІЛЬСТВО ПІСЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ

1. Загальні положення.

Ефективність трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі не може визначатися виключно через кількісні показники їх залучення до суспільно корисної праці, обсяги виконаних робіт чи виробничі результати діяльності установ виконання покарань ДКВС України. Такий підхід відображає лише організаційний аспект трудової діяльності засуджених, але не розкриває її основного кримінально-виконавчого призначення, яке полягає у формуванні у засуджених здатності до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення. Саме тому оцінювання ефективності трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі повинно здійснюватися через комплекс взаємопов'язаних критеріїв, які характеризують:

- особистісні зміни засудженого;
- професійний розвиток;
- соціальну адаптацію;
- готовність до звільнення;
- здатність до законної трудової діяльності.

2. Основні принципи оцінювання ефективності трудової зайнятості.

2.1. Принцип результативності.

Оцінюванню підлягає не сам факт залучення засудженого до суспільно корисної праці, а результат, який вона створює для його подальшого життя у суспільстві після звільнення.

Ключовим питанням являється: «Чи сформувала трудова зайнятість у засудженого навички та установки, необхідні для самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві після звільнення?»

2.2. Принцип індивідуалізації

Ефективність повинна оцінюватися з урахуванням особливостей конкретної особи.

Не можна застосовувати однакові критерії до засудженої особи:

- без професії;
- кваліфікованого працівника;
- без трудового досвіду;
- яка тривалий час перебувала поза соціально корисними зв'язками.

2.3. Принцип динамічності

Оцінювання повинно здійснюватися не одноразово, а протягом усього періоду відбування покарання:

- прибуття до установи виконання покарань;
- проходження навчання;
- трудової діяльності;
- підготовки до звільнення;
- періоду після звільнення.

3. Критерії ефективності трудової зайнятості засуджених

I. Особистісно-мотиваційний критерій визначає, наскільки у засудженого сформувалося позитивне ставлення до суспільно корисної праці та готовність дотримуватися соціально прийнятих моделей поведінки.

Оцінюються:

- мотивація до законної праці;
- відповідальність за результати діяльності;
- дисциплінованість;
- ставлення до професійного розвитку;
- готовність змінити спосіб життя.

Показники

До позитивних результатів належать:

- добровільне прагнення до професійного навчання;
- стабільне виконання трудових обов'язків;
- відсутність порушень трудової дисципліни;
- участь у програмах виправлення і ресоціалізації.

Цей критерій дозволяє оцінити чи стала суспільно корисна праця засудженого внутрішньо значущою для його особистості. Адже справжнє виправлення і ресоціалізація пов'язане не лише із зовнішнім дотриманням правил, а із формуванням внутрішньої готовності до правомірної поведінки після звільнення.

II. Професійно-кваліфікаційний критерій визначає, наскільки трудова зайнятість засудженого забезпечила розвиток його професійного потенціалу.

Оцінюються:

- отримання професії;
- проходження навчання;
- підвищення кваліфікації;
- набуття практичних навичок.

Показники

Ефективною визнається модель, якщо засуджений:

- отримав професійну спеціальність;
- має підтверджені професійні компетентності;
- здатний застосувати їх після звільнення.

Саме цей критерій принципово відрізняє авторську модель від традиційної суспільно корисної праці зауджених. Адже результатом має бути не лише: «особа працювала», а «особа отримала можливість працювати після звільнення».

III. Трудово-поведінковий критерій характеризує здатність засудженого виконувати соціально прийняті правила трудової поведінки.

Оцінюються:

- дисциплінованість;
- відповідальність;
- здатність працювати у колективі;
- дотримання правил безпеки;
- якість виконання завдань.

Значення

Трудова діяльність фактично моделює умови життя у суспільстві.

Засуджений набуває навичок:

- планування;
- взаємодії;
- відповідальності;
- самоконтролю.

IV. Соціально-адаптаційний критерій визначає готовність особи до повернення у суспільство.

Оцінюються:

- наявність соціальних зв'язків;
- готовність до самостійного життя;
- здатність вирішувати побутові питання;
- ставлення до майбутнього.

Показники.

Позитивними є:

- наявність плану після звільнення;
- визначене місце проживання;
- готовність працювати;
- відновлення соціальних контактів.

V. Постпенітенціарний критерій є завершальним критерієм ефективності.

Він оцінює:

чи змогла особа реалізувати отримані результати після звільнення.

Показники

Основними є:

- працевлаштування;
- відсутність повторних правопорушень;
- стабільність соціального статусу;
- участь у суспільно корисній діяльності.

4. Рівні ефективності трудової зайнятості

Високий рівень

Характеризується:

- сформованою мотивацією засудженого до суспільно корисної праці;
- отриманою професією;
- готовністю до звільнення;
- успішним працевлаштуванням.

Середній рівень

Характеризується:

- участю засудженого у суспільно корисній праці;
- частковим формуванням навичок;
- потребою у додатковому соціальному супроводі.

Низький рівень

Характеризується:

- формальним ставленням засудженого до суспільно корисної праці;
- відсутністю професійного розвитку;
- високими ризиками соціальної дезадаптації.

5. Запропонована система оцінювання ефективності

Авторська модель передбачає комплексну оцінку за формулою:

Ефективність трудової зайнятості засуджених прямо залежить від їх особистісної мотивації, яка складається:

- професійний розвиток
- трудова поведінка
- соціальна адаптація
- поступенітенціарна інтеграція до життя після звільнення.

Запропонована модель оцінювання ефективності трудової зайнятості засуджених дозволяє перейти від традиційного підходу, за якого основним показником є факт залучення засуджених до суспільно корисної праці, до сучасного підходу, орієнтованого на кінцевий результат кримінально-виконавчого впливу.

Таким результатом є формування у засуджених здатності після звільнення самостійно забезпечувати власне життя законним шляхом, підтримувати соціально позитивні зв'язки та утримуватися від повторного вчинення кримінальних правопорушень.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Одеського державного університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор
полковник поліції

Максим КОРНІЄНКО

«03» _____ 07 _____ 2026 р.

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
«Кримінально-виконавчі засади суспільно корисної праці засуджених до
позбавлення волі в Україні»
Усатого Олексія Олексійовича у наукову діяльність
Одеського державного університету внутрішніх справ**

Комісія у складі:

1) начальника відділу організації наукової діяльності Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента Домброван Н.В.,

2) ученого секретаря Секретаріату Вченої ради Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидата педагогічних наук Ісаєнко М.М.;

3) начальника відділу аспірантури (ад'юнктури) та докторантури Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидата юридичних наук Теслюк І.О. склали цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження за темою «Кримінально-виконавчі засади суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні» Усатого Олексія Олексійовича, впроваджені в наукову діяльність Одеського державного університету внутрішніх справ і використовуються науково-педагогічним складом для проведення наукових досліджень з вивчення проблем злочинності.

Для вивчення проблем злочинності використовують положення наступних наукових публікацій, які виконані у рамках дисертаційного дослідження:

1. Усатий О.О. Теоретико-правові засади трансформації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі у концепцію їх трудової зайнятості. the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права. – 2025. – № 137. С. 117 125. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/08/usatyi_137.pdf

2. Усатий О.О. Міжнародно-правові стандарти та європейські моделі трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі: шляхи імплементації в кримінально-виконавче законодавство України. the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права. – 2025. – № 138. С. 221 230. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/09/usatyi_138.pdf

3. Усатий О.О. Напрями вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства України у сфері трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі. the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права. –

2025. – № 139. С. 168 175. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/10/usatyi_139.pdf

4. Усатий О. О. Праця засуджених до позбавлення волі, право чи обов'язок? Пенітенціарна система у глобальному вимірі: матер. III міжнар. пенітенціарного форуму (м. Київ, 3 листопада 2023 р.) Львів – Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 122 -123.

5. Усатий О. О. Суспільно корисна праця, як засіб виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі. Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі заходи попередження злочинності: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Одеса 24 листопада 2023 р.) Одеса : ОДУВС, 2023. С. 197-199.

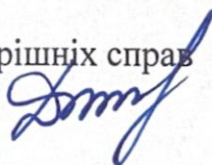
6. Усатий О. О. Основні міжнародні стандарти праці засуджених до позбавлення волі на певний строк. Захист прав дитини в умовах військової агресії: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 червня 2026 р.). Одеса : ОДУВС, 2026С. 407-409.

Таким чином, результати дисертаційного дослідження Усатого Олексія Олексійовича на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність» на тему: «Кримінально-виконавчі засади суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні» впроваджені у наукову діяльність Одеського державного університету внутрішніх справ, зокрема через проведення подальших наукових досліджень з проблем пов'язаних з відбуванням покарання у виді позбавлення волі, ресоціалізації засуджених, у тому числі суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні.

Члени комісії:

Начальник відділу організації
наукової діяльності

Одеського державного університету внутрішніх справ
кандидат юридичних наук, доцент

Наталія ДОМБРОВАН

учений секретар Секретаріату Вченої ради
Одеського державного університету
внутрішніх справ,
кандидат педагогічних наук

Максим ІСАЄНКО

Начальник відділу аспірантури
(ад'юнктури) та докторантури
Одеського державного університету
внутрішніх справ
кандидат юридичних наук

Ірина ТЕСЛЮК

професор Одеського
державного університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор

Вадим ПІДГОРОДИНСЬКИЙ

«04» _____ 2026 р.

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
«Кримінально-виконавчі засади суспільно корисної праці засуджених до
позбавлення волі в Україні»**

**Усатого Олексія Олексійовича у освітній процес
Одеського державного університету внутрішніх справ**

Комісія у складі:

- 1) директора інституту права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента Володимира Дришлюка,
- 2) завідувача кафедри кримінально-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, доктора юридичних наук, професора Андрія Бабенка;
- 3) начальника відділу забезпечення якості освіти Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидата історичних наук, доцента Олени Камінської.

Комісія розглянула й узагальнила матеріали дисертації, поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії та наукові праці аспіранта кафедри кримінально-правових дисциплін інституту права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ Усатого Олексія Олексійовича за темою «Кримінально-виконавчі засади суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні». Проаналізовано основні результати дослідження Усатого О.О., зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації:

1. Усатий О.О. Теоретико-правові засади трансформації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі у концепцію їх трудової зайнятості. the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права. – 2025. – № 137. С. 117 125. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/08/usatyi_137.pdf
2. Усатий О.О. Міжнародно-правові стандарти та європейські моделі трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі: шляхи імплементації в кримінально-виконавче законодавство України. the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права. – 2025. – № 138. С. 221 230. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/09/usatyi_138.pdf
3. Усатий О.О. Напрями вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства України у сфері трудової зайнятості засуджених до позбавлення

волі. the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права. – 2025. – № 139. С. 168 175. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/10/usatyi_139.pdf

4. Усатий О. О. Праця засуджених до позбавлення волі, право чи обов'язок? Пенітенціарна система у глобальному вимірі: матер. III міжнар. пенітенціарного форуму (м. Київ, 3 листопада 2023 р.) Львів – Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 122 -123.

5. Усатий О. О. Суспільно корисна праця, як засіб виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі. Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі заходи попередження злочинності: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Одеса 24 листопада 2023 р.) Одеса : ОДУВС, 2023. С. 197-199.

6. Усатий О. О. Основні міжнародні стандарти праці засуджених до позбавлення волі на певний строк. Захист прав дитини в умовах військової агресії: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 червня 2026 р.). Одеса : ОДУВС, 2026С. 407-409.

На основі проведеного аналізу комісія зробила висновок, що праці Усатого О.О. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, що дає підстави запровадити їх для використання в освітньому процесі Одеського державного університету внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Кримінально-виконавче право», «Кримінологія» та «Правове регулювання виконання покарань», під час підготовки навчально-методичних і дидактичних матеріалів, а також рекомендувати їх до вивчення під час самостійної роботи здобувачів вищої освіти.

Голова комісії:

Директор інституту права та безпеки
Одеського державного університету
внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент

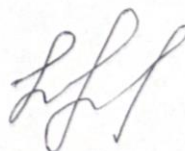
Володимир ДРИШЛЮК

Завідувач кафедри
кримінально-правових дисциплін
Одеського державного університету
внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор

Андрій БАБЕНКО

Начальник відділу
забезпечення якості освіти
Одеського державного університету
внутрішніх справ
кандидат історичних наук, доцент

Олена КАМІНСЬКА

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник начальника Головного управління
 начальника кримінальної поліції ГУНП в Одеській області
 підполковник поліції

Артур ГАСПАРОВ

20.07.2026

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Усатого Олексія Олексійовича на та тему: «Кримінально-виконавчі засади
 суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні»
 у практичну діяльність**

Комісія у складі: заступника начальника Головного управління – начальника кримінальної поліції ГУНП в Одеській області, полковника поліції Артура ГАСПАРОВА, заступника начальника управління – начальника відділу розкриття злочинів проти особи ГУНП в Одеській області, полковника поліції Сергія ЧОЛПАНА, заступника начальника управління – начальника відділу розкриття злочинів проти власності ГУНП в Одеській області, підполковника поліції Руслана СТАХА та начальника відділу розшуку злочинців і зниклих громадян та оперативно-довідкової роботи УКР ГУНП в Одеській області, підполковника поліції Руслана ДЗІГУНСЬКОГО склали даний акт про те, що основні результати дисертаційного дослідження Усатого Олексія Олексійовича на та тему: «Кримінально-виконавчі засади суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні» використовуються в освітньому процесі Одеського державного університету внутрішніх справ зокрема під час підготовки навчально-методичних комплексів з навчальної дисципліни «Кримінально-виконавче право», а саме:

1. Усатий О.О. Теоретико-правові засади трансформації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі у концепцію їх трудової зайнятості. *the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права.* – 2025. – № 137. С. 117-125. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/08/usatyi_137.pdf

2. Усатий О.О. Міжнародно-правові стандарти та європейські моделі трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі: шляхи імплементації в кримінально-виконавче законодавство України. *the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права.* – 2025. – № 138. С. 221-230. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/09/usatyi_138.pdf

3. Усатий О.О. Напрями вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства України у сфері трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі. *the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права.* – 2025. – № 139. С. 168-175. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/10/usatyi_139.pdf

Комісія відзначила високу практичну цінність результатів дисертації Усатого Олексія Олексійовича на та тему: «Кримінально-виконавчі засади суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі в Україні», які систематично використовуються у процесі службової підготовки особовим складом та відповідними підрозділами ГУНП в Одеській області.

**Заступник начальника управління – начальник
відділу розкриття злочинів проти особи
ГУНП в Одеській області
полковник поліції**

Сергій ЧОЛПАН

**Заступник начальника управління – начальник
відділу розкриття злочинів проти власності
ГУНП в Одеській області
підполковник поліції**

Руслан СТАХ

**Начальник відділу розшуку злочинців і зниклих
громадян та оперативно-довідкової роботи УКР
ГУНП в Одеській області
підполковник поліції**

Руслан ДЗІГУНСЬКИЙ

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Усатий О.О. Теоретико-правові засади трансформації суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі у концепцію їх трудової зайнятості. *the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. – 2025. – № 137. С. 117-125. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/08/usatyi_137.pdf

2. Усатий О.О. Міжнародно-правові стандарти та європейські моделі трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі: шляхи імплементації в кримінально-виконавче законодавство України. *the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. – 2025. – № 138. С. 221-230. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/09/usatyi_138.pdf

3. Усатий О.О. Напрями вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства України у сфері трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі. *the Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. – 2025. – № 139. С. 168-175. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/10/usatyi_139.pdf

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Усатий О. О. Праця засуджених до позбавлення волі, право чи обов'язок? *Пенітенціарна система у глобальному вимірі*: матер. III міжнар. пенітенціарного форуму (м. Київ, 3 листопада 2023 р.) Львів – Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 122 -123.

5. Усатий О. О. Суспільно корисна праця, як засіб виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі. *Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі заходи попередження злочинності*:

матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Одеса 24 листопада 2023 р.)
Одеса : ОДУВС, 2023. С. 197-199.

6. Усатий О. О. Основні міжнародні стандарти праці засуджених до позбавлення волі на певний строк. *Захист прав дитини в умовах військової агресії*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 червня 2026 р.). Одеса : ОДУВС, 2026С. 407-409.